

KLEIO

Uitgave van de VGN
Jaargang 62
Oktober 2021

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

- Het muzikale cadeau van Bach
- Componeren voor Stalin
- Pleidooi: **nieuwe doelen** nodig in ons vak

Fluiten, tokkelen, kwinkeleren
Muziek in de geschiedenis

KLEIO

4 Muziek in de tijdvakken

10 'Messieurs, de oude Bach is angekommen'

Bach en zijn muzikale geschenk voor Frederik de Grote

20 Beatles versus Stones

Hoe twee toonaangevende bands de sixties tekenden

24 Muziek als medicijn

De helende kracht van muziek door de eeuwen heen

32 Balanceren onder Stalin

Russische componisten in de Sovjet-Unie

36 Neêrlandsch bloed of het Wilhelmus

40 Lasha tumbai!

Het Eurovisie Songfestival als politiek strijdtoneel

44 De band die niet kwam

Ophef in Berlijn rond de Rolling Stones

50 Het Poolse hart van Chopin

De dubbele rustplaats van een jonggestorven componist

54 De Top 40 van de Gouden Eeuw

Overal klonken liederen

14 Historisch denken en redeneren

Goede doelen voor het geschiedenisonderwijs?

46 'Professioneel had ik de tijd van mijn leven'

Twee docenten over hun eerste jaar voor de klas

62 Nog nooit zoveel kandidaten

Het centrale eindexamen vmbo-geschiedenis 2021

68 Golf aan boeken over het slavernijverleden

Kort overzicht van de belangrijkste titels

Beste lezer,

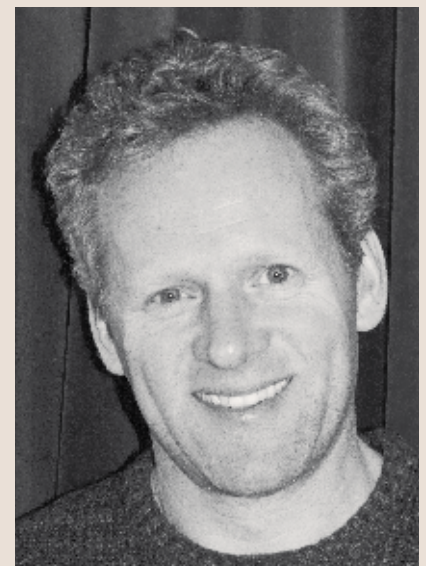
Music was my first love, and it will be my last,' zong John Miles in 1976. In deze *Kleio* aandacht voor muziek, muziekstromingen, *the times they are a-changin'* en vooral op welke wijze je muziek in de klas kunt gebruiken. Natuurlijk kun je de leerlingen boeien met de *battle* tussen de Stones en de Beatles, maar het is het proberen waard om ze ook eens naar Bach te laten luisteren (lees het artikel van de Van Leeuwens), om vervolgens uit te leggen op welke wijze de componist verbonden is met de verlichte vorst Frederik de Grote.

'Blokvorming en eenwording horen bij het songfestival, en ook politieke controverses zijn nooit ver weg; interessant voor de geschiedenisles'

En wat te denken van de Top 40 van de Gouden Eeuw? In die tijd werden veel nieuwe liedteksten, bijvoorbeeld over de strijd tegen de Spanjaarden, gewoon op bekende melodieën geplakt. Die kon je dus zo meezingen! Nee, dan was muziek maken onder Stalin minder eenvoudig. Nicole van der Steen schrijft in haar artikel hoe de wereldberoemde componisten Sjostakovitsj en Prokofjev moesten dansen naar de pijpen van de leider. Een mooi verhaal komt van DIA-historicus Krijn Thijs, over de Stones die bij de grens met Oost-Berlijn zouden optreden. Ze kwamen niet,

maar hadden toch veel invloed. Ook het Eurovisie Songfestival heeft zo zijn invloed op de Nederlandse en de West-Europese samenleving gehad. Blokvorming en eenwording horen bij het festival, en ook politieke controverses zijn nooit ver weg. Interessant voor de geschiedenisles, zo laat Lisa Oskamp zien. Lerarenopleider Matthijs Wieldraaijer gooit de knuppel in het hoenderhok door uit te leggen dat het doel van geschiedenisonderwijs niet (vooral) het aanleren van historisch denken en historisch redeneren zou moeten zijn. Het begin van een discussie, hoop ik. Daarnaast leest u nog veel andere artikelen die ervoor zorgen dat u genoeg noten op uw zang heeft voor de klas. Zet een licht muziekje op en geniet van deze *Kleio*. Ik wens u veel luister- en le(e)splezier.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van *Kleio*.

- 8 Henk 't Jong... en de geschiedenis
- 19 Boeken
- 29 In de klas: V for Vendetta
- 38 In de klas: De invloed van de Grieken
- 49 Column: Ton van der Schans
- 59 In de klas: Begrippen koppelen aan muziek
- 66 Museum: Museum Speelklok
- 73 Recensies
- 74 Column: Jelte Posthumus | Colofon
- 75 Kleiokrant

Cover: *Spirit of '76*, een schilderij van Archibald Willard uit 1875.

Muziek in de tijdvakken

Muziek is zo oud als de mensheid. In deze tijdlijn staan enkele bijzondere weetjes en feiten uit de tien tijdvakken. Het is een willekeurige greep, om uw leerlingen mee te vermaken.

Ben Vriesema, Quinten Koster, Daan van Leeuwen zijn redacteurs van Kleio. **Jamie van Veldhoven** is opleidingscoördinator bij NTI en onderwijsontwikkelaar.

Tijd van jagers en boeren

1
Werd er muziek gemaakt in de prehistorie? Waarschijnlijk wel, want in het zuidwesten van Duitsland zijn in een grot drie primitieve fluiten gevonden. Het gaat om de oudste fluiten die ooit gevonden zijn. Ze zijn gemaakt van botten van een gier, zo'n 20 centimeter lang. Onze voorgangers maakten er zo'n 35.000 jaar geleden een aantal gaatjes in, zodat er verschillende toonhoogten te horen waren. Maar of dit 'instrument' werd gebruikt om een gezellig avondje mee te hebben rond het haardvuur of dat het werd gebruikt om te waarschuwen tegen gevaar, is onbekend. (BV)

Tijd van Grieken en Romeinen

2
Na de bestorming van het Capitool door Trumpfanaten, werden er in de Verenigde Staten cartoons afgedrukt waarop Trump met een lier in zijn hand het brandende Washington overzag. De lier (een handzame harp) is een muziekinstrument dat door de Soemeriërs werd uitgevonden, maar vooral berucht geworden is door de beschrijvingen van vroegchristelijke auteurs over keizer Nero (37-68 n.chr.). De keizer zou al spelend op zijn lier hebben gezien dat een groot deel van Rome in de fik stond; de schuld werd gegeven aan de christenen. Of Nero inderdaad op de lier speelde, wordt door menig historicus echter betwijfeld. Maar het instrument blijft voor altijd verbonden aan machthebbers die geen wroeging tonen als ze hun schepen achter zich verbranden. (BV)

3

Linkerpagina boven: Een prehistorische fluit.
 Linkerpagina onder: Apollo met lier. Fresco uit de tijd van keizer Augustus, Palatijn Museum, Rome.
 Hiernaast: Eerste pagina van het driestemmige ars antiqua-motet *S'on me regarde, Prensés i garde, Hé, mi enfant*. Universiteitsbibliotheek Montpellier.
 Onder: Replica van de lier van Leonardo. Foto: Copyright Leonardo3 - www.Leonardo3.net.

Tijd van monniken en ridders

In de vroege middeleeuwen werden er binnen kerken en kloosters geen muziekinstrumenten gebruikt. Men geloofde dat alleen via de puurheid van zang God op de juiste manier kon worden aanbeden. Uit een van de eerste vroegmiddeleeuwse muziekgeschriften (negende eeuw) blijkt dat er gregoriaans gezongen werd en dat daarbij gebruik werd gemaakt van het 'organum'. Dit is een vorm van meerstemmige zang waarbij de eerste stem de melodie volgt en een tweede stem een kwart of een kwint lager dezelfde melodie meezingt. Later in de middeleeuwen werden er verschillende variaties op deze meerstemmige zang bedacht. (DvL)

Tijd van steden en staten

De kunstenaar en historicus Giorgio Vasari leeft in dezelfde tijd als Leonardo da Vinci in Florence en schrijft in zijn boek *Vite* over de muzikaliteit van deze homo universalis: 'Nadat Ludovico – il Moro – Sforza in 1494 hertog van Milaan was geworden, gebeurde het dat Leonardo omwille van zijn grote faam door de hertog werd uitgenodigd naar Milaan te komen om op de lier te spelen, want de hertog hield veel van de klank van het instrument. En Leonardo bracht inderdaad zijn lier mee, die grotendeels van zilver was en die hij eigenhandig had vervaardigd, in de nieuwe en bizarre vorm van een paardenschedel, een vorm die voor een krachtiger klank en een meer gedragen geluid zorgde. Vandaar dat hij alle musici overtrof die daar waren samengekomen om te spelen. Bovendien was in die tijd niemand zo goed als hij in geïmproviseerde declamatie van verzen. Toen de hertog merkte hoe geweldig goed Leonardo converseerde, vatte hij een grenzeloze liefde op voor diens talenten: hij vroeg of Leonardo voor hem wilde werken.' (JvV)

Tijd van ontdekkers en hervormers

Het *Wilhelmus* is geschreven aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog, waarschijnlijk rond 1570. Het lied werd destijds gespeeld als een energiek nummer in een sneller tempo dan we het nu kennen. Het zorgde voor eenheid, door het te zingen kon men zich even één met Willem van Oranje voelen. Lang werd gedacht dat Marnix van Sint-Aldegonde de schrijver was, maar dat wordt inmiddels betwist. In 2016 hebben Nederlandse en Vlaamse onderzoekers de schrijfstijl geanalyseerd. Zo kwam men uit bij de predikant Petrus Dathenus. Wat de melodie betreft klopt dit ook, want het Franse liedje *O la folle entreprise du prince de Condé* werd gemaakt in 1568 naar aanleiding van het Beleg van Chartres, en bij dat beleg was Dathenus aanwezig. (BV)

■ Beluister het Franse lied waarvan de melodie is gebruikt via youtu.be/sgECAMtABEM.

Tijd van regenten en vorsten

Denk je aan de zeventiende eeuw, dan denk je aan grote spiegelretourschepen en epische zeeslagen. En een belangrijk aspect van dit zeeleven zijn de shanty's die de bemanningsleden tijdens het varen zongen. Iedere natie had haar eigen repertoire. Het ritme van sommige shanty's werd gebruikt om bepaalde handelingen synchroon te laten verlopen. Daarnaast waren ze ook een middel om de verveling op een lange zeereis tegen te gaan en de sfeer te veraangename. Vaak was de bezongen situatie voor de zeelieden in ieder geval heel herkenbaar. In het spel *Assassin's Creed: Black Flag* zijn 32 shanty's te vinden. Alleen al aan de hand van die liedjes kan een beeld geschetst worden van het leven op een zeilschip in de zeventiende eeuw. (QK)

■ Spelers van *Assassin's Creed* hebben alle shanty's opgezocht en zingen ze mee. Bekijk de video op youtu.be/iKJlhfh_lhs.

Tijd van pruiken en revoluties

Tijdens de Amerikaanse Revolutie tegen de Britten zongen beide kampen propagandistische liederen. De Amerikanen zongen graag over de heldendaden van hun leger en maakten koning George in hun liederen belachelijk. De Britten bespotten de Amerikaanse opstandelingen graag door middel van het lied *Yankee Doodle*. Toen de Britten werden verslagen, werd dat lied een soort geuzenlied voor de Amerikaanse natie: *Yankee Doodle* was een vrije, dappere Amerikaan geworden. Voor wie geïnteresseerd is in de muziek van de Amerikaanse Revolutie, kijk eens op *Digital History* via www.digitalhistory.uh.edu. (BV)

Tijd van burgers en stoommachines

Rondom de Duitse componist Richard Wagner (1813-1883) hangt nogal wat controversie. In retrospectief wordt de componist gezien als een muziekvernieuwer, omdat hij durfde te experimenteren met nieuwe muziekvormen. Hij ontwierp opera's en musicals, waarin hij middels muziek een bepaald gevoel een eigen leven liet leiden, naast de gesproken tekst. Als onderwerpen voor zijn muziekstukken koos hij vaak thema's uit de Germaanse mythologie en geschiedenis. Dit sprak al tijdens zijn leven, maar vooral erna – tijdens het nationalisme – veel groeperingen aan die zijn muziekstukken als lijfliederen namen. Zo zou Adolf Hitler, een fervent liefhebber van Wagner, hebben opgedragen om vanaf 1933 bij de opening van iedere partijbijeenkomst in Neurenberg Wagners *Rienzi, der letzte der Tribunen* te laten horen. (DvL)

Tijd van de wereldoorlogen

Het was een gek gehoor: op 11 juli 2010 werd de finale van het WK voetbal in Zuid-Afrika gespeeld tussen Nederland en Spanje. Het Nederlands elftal zong uit volle borst het *Wilhelmus*, met daarin de regel: 'den koning van Hispanje heb ik altijd geëerd.' De Spaanse voetballers zongen in het geheel niet, want hun volkslied (*La Marcha Real*) heeft geen tekst. Het volkslied (met tekst) werd in de achttiende eeuw geïntroduceerd, maar door generaal Franco na de Burgeroorlog (1936-1939) aangepast. Nadat *el Generalísimo* in 1975 was overleden en Spanje opnieuw een democratie werd, werd het volkslied, nu zonder tekst, heringevoerd. Het Spaans Olympisch Comité schreef in 2007 een wedstrijd uit om de marsmuziek van woorden te voorzien. Men werd het echter niet eens over de tekst van de winnaar. Het werd al snel borstklopperij en deed te veel denken aan de periode-Franco. Dan maar geen tekst. (BV)

Dit is de tekst van het volkslied van Spanje vanaf 1939. De tekst is inmiddels verboden.

Viva España	Lang leve Spanje
Alzad los brazos	Strek je armen
Hijos del pueblo español	Kinderen van het Spaanse land
Que vuelve a resurgir	Die weer opstaan
Gloria a la Patria	Glorie voor het vaderland
Que supo seguir	Dat wist hoe verder te gaan
Sobre el azul del mar	Langs de blauwe zee
El caminar del sol	Het pad van de zon
Triunfa España	Spanje triomfeert
Los yugos y las flechas	Het juk en de pijlen
Cantan al compás	Zingen het ritme
Del himno de la fe	Van het lied van vertrouwen
Juntos con ellos	Samen met hen
Cantomes de pie	Laten we staan en zingen over
La vida nueva y fuerte	Het nieuwe en krachtige leven
Del trabajo y paz	Van werk en vrede
	(Vrij vertaald: Ben Vrieseema)

9

Linkerpagina boven: *Spirit of '76*, een schilderij van Archibald Willard uit 1875. Het heette eerst *Yankee Doodle*. Linkerpagina onder: Scène uit de opera *Rienzi* van Wagner in Théâtre Lyrique in Parijs op 6 april 1869.

10

Rolling Stones - Sympathy for the Devil (1968)

Please allow me to introduce myself
I'm a man of wealth and taste
I've been around for a long, long years
Stole million man's soul an faith
And I was 'round when Jesus Christ
Had his moment of doubt and pain
Made damn sure that Pilate
Washed his hands and sealed his fate

[refrein] Pleased to meet you
Hope you guess my name
But what's puzzling you
Is the nature of my game

Stuck around St. Petersburg
When I saw it was a time for a change
Killed Tsar and his ministers
Anastasia screamed in vain
I rode a tank
Held a general's rank
When the blitzkrieg raged
And the bodies stank
[herhaal refrein]

I watched with glee
While your kings and queens
Fought for ten decades
For the gods they made
I shouted out
Who killed the Kennedys?
When after all
It was you and me
Let me please introduce myself
I'm a man of wealth and taste
And I laid traps for troubadours
Who get killed before they reached
Bombay
[herhaal refrein]

Just as every cop is a criminal
And all the sinners saints
As heads is tails
Just call me Lucifer
'Cause I'm in need of some restraint
So if you meet me
Have some courtesy
Have some sympathy, and some taste
Use all your well-learned politnesse
Or I'll lay your soul to waste, mm yeah
[herhaal refrein]

Tijd van televisie en computer

Er bestaan genoeg songs die je kan laten horen tijdens de geschiedenisles: van de *Marseillaise* bij de Franse Revolutie tot *Russians* van Sting uit de periode van de Koude Oorlog. Of, als je dan toch de Koude Oorlog wilt behandelen op muzikale wijze, zet Billy Joel op, die je er in minder dan 5 minuten doorheen loodst in *We Didn't Start the Fire*. Mijn favoriete nummer om met de leerlingen te beluisteren en te bespreken is echter *Sympathy for the Devil* van de Rolling Stones. In dat nummer wordt niet alleen de Russische Revolutie aangehaald, maar ook de Tweede Wereldoorlog en de moord op de Kennedy's komen voorbij. De slechtheid van de mens staat in het nummer voorop, maar het blijft toch een lust om *good old* Mick Jagger te horen zingen over de wandaden van Lucifer en zijn trawanten. (BV) ■

Henk 't Jong

Henk 't Jong is tekenaar, illustrator, historicus en heraldicus. Zijn meest recente boek is *De tombe van Floris V*.

Welk nut heeft geschiedenis?

Als je geen kennis van de geschiedenis hebt, kom je nooit te weten waarom je op een bepaalde plek op de wereld woont en hoe je familie daar terecht gekomen is. Dan loop je als een kip zonder kop door je leven en ben je een weerloos slachtoffer voor de consumptiemaatschappij en haar aanjager het neoliberale kapitalisme.

Graaf Willem 1 van Holland, illustratie uit *Cronycke van Hollandt*, uitgegeven door Jan Seversz, te Leiden in 1517 en 1530. Collectie Rijksmuseum.

Welke historische persoon spreekt u het meest aan?

Graaf Willem I van Holland (1168-1222). Hij moet een interessant man geweest zijn die nogal wat heeft meegemaakt. In Holland heeft hij als vorst op bepaalde ontwikkelingen een flinke invloed gehad. Alleen realiseert niemand dat zich.

Wat kunt u zich herinneren van de geschiedenislessen van vroeger?

Op de basisschool (1957) had ik een onderwijzer, meester Saaltink, die prachtige tekeningen van onder andere Bataven, Romeinen en mensen als Karel de Grote op het schoolbord maakte. In kleur. Op de middelbare school (1962) had ik meneer Buurman die goed kon vertellen, maar geen orde kon houden in onze woelige klas. In het tweede leerjaar kregen we middeleeuwse geschiedenis en die is vanaf toen in mijn hoofd blijven zitten en gegroeid.

Wat is het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

Dat het beeld dat wordt onderwezen klopt en niet bepaald wordt door de sinds eeuwen erin geslopen of gehamerde sagen en mythen. Ook moeten de sinds de negentiende eeuw niet veel veranderde geschiedenisboekjes worden ontdaan van opgedrongen ideologieën en geloofsverknochtheid (zuilen), nationalistische heldenverering en opgeklopte vaderlandsliefde, afhankelijkheid aan vorstenhuizen en politieke partijen. Maar dat die manipulatie er is geweest moet dus wel worden onderwezen.

‘Tk kijk naar historische (en dan voornamelijk middeleeuwse) films om me eens lekker te ergeren of om eens goed te lachen’

Wat is de meest recente historische sensatie die u heeft gehad?

Ik krijg nog steeds kippenvel als ik beschreven middeleeuws perkament in mijn handen houd.

FOTO: GEERTJE KAPTEINS

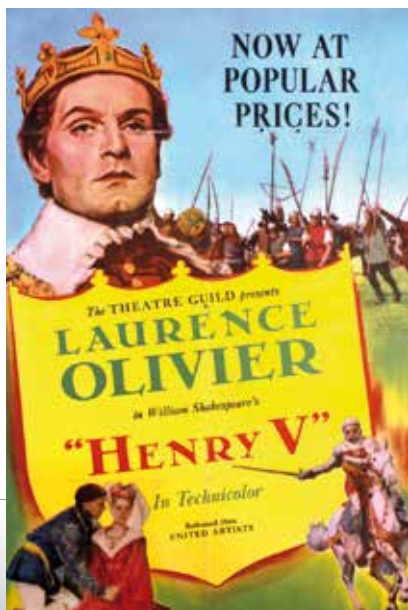
Welke historische studie of welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

Engelse koningsbiografieën (1100-1500) en de serie van Maurice Druon over de vervloekte koningen (*Les Rois Maudits*) die ik in 1969 en '70 in Nederlandse vertaling las. Op dit moment schrijf ik over diezelfde periode en diezelfde koningen.

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

Ik kijk naar historische (en dan voorname-lijk middeleeuwse) films om me eens lekker te ergeren of om eens goed te lachen. Ik ken geen films in dat genre die indruk op me gemaakt hebben, behalve misschien de uit 1944 stammende Laurence Olivier-versie over Henry V. Maar dat ging niet over geschiedenis maar was een gefilmd toneelstuk vol gemanipuleerd drama. Maar wel mooi met tijdeigen miniatures als decor.

De Groothoofdspoor is een stadspoor van Dordrecht. De kern van de poort dateert uit de veertiende en vijftiende eeuw, dit is te zien in de poortdoorgang. De poort is later verbouwd. Foto: Franke de Jong, Shutterstock.com.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

De middeleeuwen tussen ongeveer 1100 en 1500. Een periode die in wezen heel onbekend is, maar die in Nederland bepalend is geweest voor wat we nu zijn en om ons heen zien. Eeuwenlang is ons over die periode, versterkt door inmiddels bijna 200 jaar aan mediageweld, een verkeerd beeld voorgeschoteld. Ik heb daar altijd wat aan proberen te doen.

Welk nut hebben de kenmerkende aspecten voor het geschiedenisonderwijs?

Moeten leerlingen die kennen? Dat lijkt me nutteloos. Ze dienen alleen als een stramen waarvan je uit kunt gaan bij het bestuderen van het verleden, maar er zijn ook andere kapstokken denkbaar. Het gaat eerder om kennis van de invulling van een periode en hoe je die verwerkt tot een vorm van historisch besef.

Als u morgen een historisch onderzoek zou mogen beginnen, wat zou dan het onderwerp zijn?

Het dagelijks leven in een laat dertiende-eeuwse Hollandse stad.

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

Het Hollandse rivierenlandschap en de waarden die erin gevormd zijn. Waarom? Omdat ik daar opgegroeiden, nog steeds woon en weet wat zich daar al duizend jaar lang heeft afgespeeld.

Hoe zouden geschiedenis en staatsinrichting aan een middelbare school moeten worden gedoceerd?

Dat opschrijven zou een boek worden. In mijn blogs en onderzoeken heb ik daarvoor diverse aanzetten gegeven, maar ministerie, uitgevers, canoncommissies en scholen hebben geen interesse.

Stel, u zou als minister van Onderwijs het nieuwe eind-examen geheel naar uw hand mogen zetten, hoe zou dat er dan uitzien?

Daar begin ik niet eens aan, gezien bovenstaande. ■

Ben Vrieseema is hoofdredacteur van Kleio.

‘Messieurs, de oude Bach is aangekomen’

Portret van Johann Sebastian Bach door Elias Gottlob Haussmann, 1748. Collectie: Bach Archiv, Leipzig.

Bach en zijn muzikale geschenk voor Frederik de Grote

In de herfst van zijn leven componeert Johann Sebastian Bach nog een briljante serie composities. De aanleiding voor het schrijven van deze complexe muziekstukken is een bezoek dat hij in 1747 brengt aan de Pruisische koning Frederik de Grote. Het contrast tussen de oude kerkmusicus Bach en de jonge verlichte vorst kan niet groter, dus hoe moeten we dit muzikale geschenk aan de koning interpreteren?

Bij de naam Bach denken de meeste muzik-
liefhebbers het eerst aan de componist
Johann Sebastian Bach (1685-1750). Maar
in de zestiende tot en met de achttiende eeuw zijn
er veel beroemde muzikanten en componisten die
deze naam dragen. Bijna allemaal stammen zij af
van één beroemde voorvader, Veit Bach, die in de
zestiende eeuw vanwege zijn lutherse geloof van-
uit Hongarije naar Thüringen in Duitsland trekt.
Tal van voorouders van Johann Sebastian Bach,
maar ook ooms, neven, achterneven én zonen
verdienen hun brood als muzikant en componist
of staan erom bekend dat ze excelleren op een
muziekinstrument. Johann Sebastian Bach zelf
krijgt twintig kinderen, waarvan er een aantal al
jong overlijdt. Van de kinderen die de volwassen
leeftijd bereiken, worden de meesten in hun tijd
beroemde componisten: Wilhelm Friedemann,
Carl Philipp Emanuel, Johann Gottfried, Johann
Christoph en Johann Christian.

Huis vol muziek

In het huis van cantor Johann Sebastian zal dus
altijd muziek geklonken hebben. Niet alleen
omdat er nieuwe stukken worden gecomponeerd
door vader Bach, maar ook om te studeren op een
van de vele instrumenten en om het plezier van
het spel. Zo wordt er regelmatig geïmproviseerd
op thema's, waarmee men elkaar uitdaagt, zingt
en speelt het gezin liederen en canons, of probeert
men *quodlibets* uit: het combineren van bestaande
melodieën (tegelijkertijd gezongen of gespeeld),
op zodanige wijze dat er toch een harmonieus
geheel ontstaat.

Als de zoons volwassen worden, vinden ze
betrekkingen aan vorstelijke hoven of lutherse
kerken in heel Duitsland, maar ook in Milaan en
Londen. En terwijl Johann Sebastian de laatste
(en grootste) vertegenwoordiger is van de 'oude
stijl' (de contrapuntische, complexe barokstijl)
treden zijn zoons toe tot een nieuwe muzikale
wereld, die van de *Sturm und Drang* en de galante
Empfindsamkeit (circa 1720-1770). De *Sturm
und Drang* is een kunststroming binnen de
Duitse verlichting die voornamelijk door jonge
intellectuelen wordt uitgedragen en de daarbij
horende galante stijl is een muzikale overgangspe-
riode tussen de barok – waarvan Johann Sebastian
de meest prominente componist was – en het
classisme. De zonen van de oude Bach worden
de belangrijkste exponenten van deze stijl en
tegelijkertijd de wegbereiders voor een ander
opkomend genie: Wolfgang Amadeus Mozart
(1756-1791).

Frederik de Grote

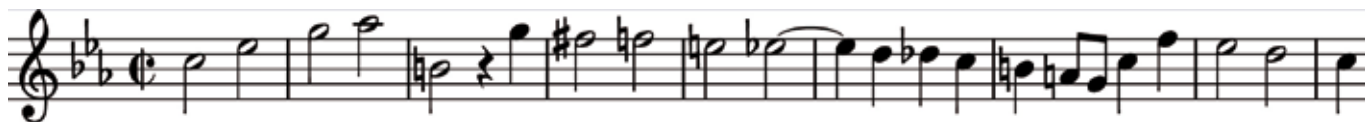
De bekendste zoon van Johann Sebastian is waar-
schijnlijk Carl Philipp Emanuel. Hij is een van de
vele musici die koning Frederik II van Pruisen
(1712-1786) in het jaar van zijn troonsbestijging
toevoegt aan zijn hof in Potsdam, nabij Berlijn.
Frederik II, Frederik de Grote, is zelf een bege-
nadigd fluitspeler, ondanks de afkeuring van zijn
vader Frederik Willem I. De nieuwe koning van
Pruisen heeft een zeer moeilijke relatie met zijn
vader en voorganger. Hij leert de fluit te bespelen
in het paleis van zijn moeder, ver van zijn vader,
de soldatenkoning. De Pruisische koning haat
alles wat Frans is, ondanks dat hij zelf ook een
'Franse opvoeding' heeft genoten, zoals de meeste
leden van de hoge adel in Europa. Frederik II
krijgt ondanks zijn vaders afkeer ook een 'Franse
opvoeding' en in tegenstelling tot zijn vader houdt
hij van deze leefstijl; hij spreekt Frans, is geïnteres-
seerd in kunst en cultuur, geniet van de Franse
haute cuisine en draagt Franse haute couture. Zijn
voorkeur voor Franse kunst, literatuur en muziek
past goed bij het moderne denken van de verlich-
ting en het zou ervoor zorgen dat hij later door
de filosoof Voltaire de 'filosofenkoning' genoemd
wordt. Frederik ontpopt zich gedurende zijn
regeerjaren tot het meest aansprekende voorbeeld
van een verlicht absoluut vorst in de achttiende
eeuw.

Dagelijkse concerten

Muziek speelt een hoofdrol in het leven van
de Pruisische koning. In het jaar dat zijn vader
overlijdt en Frederik op 28-jarige leeftijd koning
wordt van Oost-Pruisen (1740) haalt hij de beste
musici uit alle windstreken van Duitsland om een
hoogwaardige muziekcultuur aan het hof te laten
ontplooiën. Hij organiseert dagelijks muziekses-
sies en concerten om aan zijn hof in Potsdam een
hoog niveau van moderne en vooruitstrevende
muziek te laten klinken, passend bij de galante stijl
en het opkomende classisme. Zelf speelt hij met
zijn fluit daarbij de eerste partij.
Sinds de aanstelling van Carl Philipp Emanuel in
1740 heeft de koning er al meermaals bij hem op
aangedrongen om zijn vader over te laten komen
om samen te musiceren, maar de oude Johann
Sebastian lijkt het af te houden. In 1747 komt
vader Bach dan toch naar Berlijn, de hoofdstad
van Oost-Pruisen, om zijn zoon te bezoeken.
Frederik de Grote hoort vlak voor een van zijn
muziekavonden dat Johann Sebastian Bach in
de stad is gearriveerd en onderbreekt de voorbe-
reidingen met de woorden: 'Messieurs, der alte ►

Cor van Leeuwen
studeerde muziektheorie
aan het conservatorium
van Rotterdam en is
kerkmusicus, componist
en een liefhebber van
het werk van J.S. Bach.
Daan van Leeuwen is
redacteur van Kleio.

**De improvisatie
van Bach.**

Een van de canons in Bachs handschrift. De sleutels verraden hoe de canon gespeeld moet worden. Vooraan staat een C-sleutel, het instrument dat begint, speelt de melodie in C. Daarna staat een G-sleutel (maar wel een lijn lager dan we gewend zijn). Het instrument dat volgt speelt de melodie in G. Bron: Bachvereniging.nl. Onder: Frederik de Grote tijdens een fluitconcert. Carl Philipp Emanuel Bach, zoon van Johann Sebastian, begeleidt de Pruisische koning op de toetsen. Schilderij door Adolph von Menzel, Alte Nationalgalerie, Berlijn.

Bach is angekommen!’ De koning laat hem direct ophalen en naar het paleis brengen. Frederik de Grote nodigt vader Bach uit om op de nieuwe Silbermann-fortepiano’s – de voorganger van de moderne piano – te spelen en te improviseren. Bach stelt voor om een fuga te improviseren en vraagt de koning om een thema. Die stelt een complex thema voor. De oude meester komt vervolgens met een verrassende improvisatie (zie notenbalk op de vorige pagina). Frederik de Grote en zijn gehoor zijn aangenaam verrast over de complexiteit van de improvisatie van het ‘koninklijke thema’, hoewel Bach zelf minder tevreden is over zijn eigen improvisatie. De oude Bach belooft aan het einde van de avond dat hij de improvisatie verder zal uitwerken voor de Pruisische koning.

Musikalisches Opfer

Bij thuiskomst gaat Johann Sebastian Bach aan de slag met het voorgestelde thema van de koning en de improvisatie die eruit voortvloeide. Het resulteert in een serie composities van uiteenlopend karakter onder de naam *Musikalisches Opfer* (muzikaal geschenk, of offer). De verzameling bevat twee ricercares (meerstemmige, haast geïmproviseerd klinkende fuga’s voor klavier waarbij het thema afwisselend in de verschillende stemmen klinkt), een triosonate voor fluit (ter ere van fluitspeler Frederik van Pruisen) en een serie ingenieuze canons, die ook op verschillende toonhoogten, van achteren naar voren en zelfs ondersteboven gespeeld kunnen worden. De serie is daarmee nog complexer dan de improvisatie op de betreffende avond in Frederiks paleis in Potsdam. Opvallend is dat Bach in deze werken de beheersing van de techniek in de oude barokke stijl nadrukkelijk tentoonspreidt, terwijl hij weet dat Frederik van Pruisen een liefhebber is van

de nieuwe, galante stijl. Sommige muziekhistorici zien hierin een verborgen aanval van de traditionele kerkmusicus Bach op de moderne smaak van de verlichte vorst. Volgens Michael M. Marissen en James Gaines zou Frederik de Grote zelfs de gehele collectie hebben kunnen opvatten als een belediging van zijn muzikale smaak. En beide muziekhistorici sluiten daarbij niet uit dat de grootmeester uit de barok dat wellicht zo heeft bedoeld. Ze willen hun hypothese onderschrijven door zich te beroepen op het weinig diplomatieke karakter van de musicus, daarbij zou ook de toon van de ‘uitdaging’ voor een complexe improvisatie van koning Frederik in het verkeerde keelgat zijn geschoten. En zou cantor Bach bewust hebben

De stemmen van de canon

Onlangs werden een aantal canons en de ricercares opgenomen door de Nederlandse Bachvereniging. De opnames zijn te zien via www.allofbach.nl (zoek op BWV 1079 of gebruik de QR-code), de ontbrekende delen zullen ongetwijfeld binnenkort volgen. In de canons zijn moderne technieken toegepast; zo zie je barokviolist Shunsuke Sato de verschillende stemmen van de canon inspelen, en zie je hem daarbij dan ook twee of drie keer in hetzelfde beeld, al dan niet begeleid door pianoforte en/of gamba.

Literatuur

James Gaines, *Evening in the Palace of Reason. Bach Meets Frederick the Great in the Age of Enlightenment* (New York 2005).

John Eliot Gardiner, *Bach* (Londen 2017).

Ad Vos, *Joh. Seb. Bach. De Thomascantor van Leipzig, zijn voorouders en nakomelingen* (Franeker 1975).

Christoph Wolff, *Johann Sebastian Bach* (New York 2000).

Christoph Wolff, *The New Grove Bach Family* (New York 1980).

gekozen voor het (religieuze) woord 'Opfer' om de verlichte vorst te tarten of is het 'slechts' een muzikaal geschenk?

Er zijn ook musici en historici die het geschenk van Bach vooral zien als een muzikale traktatie, wars van enige dubbelzinnigheid. Zijn eigen zonen vertegenwoordigen immers de nieuwe stijl die ook de Pruisische koning bezigt en vader

Bach heeft daar in het openbaar geen afwijzende mening over geuit. Frederik de Grote zou hem juist hebben uitgenodigd om zijn grootmeesterschap en naam en faam als vertegenwoordiger van de barokmuziek. En de oude Bach gaat in op zijn vraag om samen te musiceren.

Bach laat het *Musikalisches Opfer* drukken, met een voorwoord voor de koning. Het is aannemelijk dat hij ook een exemplaar naar de koning heeft verstuurd. Of Frederik hem daarvoor ooit heeft bedankt (of betaald) is overigens niet bekend. Misschien werd de aandacht van de koning alweer opgeëist door onrust in de bezette gebieden (Silezië), zijn Hollandse bezittingen, zijn pas opgerichte Vrijmetselaarsloge of de Pruisische Academie. 'Der alte Bach' overlijdt drie jaar later. ■

■ Beluister het *Musikalisches Opfer* door deze code te scannen vanuit de Spotify-app.

Historisch denken en redeneren

Goede doelen voor het geschiedenisonderwijs?

Onder vakdidactici lijkt overeenstemming over de belangrijkste doelen van geschiedenis- onderwijs: historisch denken en historisch redeneren. Met behulp van de drieslag van Biesta, *kwalificatie*, *socialisatie* en *subjectificatie*, betoog ik dat ook historische kennis en burgerschap als volwaardige doelen van geschiedenisonderwijs kunnen worden gezien. Ook toon ik aan dat het historisch denken zoals dat nu aan de lerarenopleidingen wordt onderwezen, problematisch is.

Matthijs Wieldraaijer is
redacteur van Kleio.

In Nederland zijn er twee ‘kampen’ van vakdidactici die de afgelopen decennia ideeën hebben geformuleerd over wat de doelen van geschiedenisonderwijs zouden moeten zijn. Het ene is het kamp van het historisch redeneren, aangevoerd door Carla van Boxtel en Jannet van Drie, het andere is het kamp van het historisch denken, aangevoerd door Arie Wilschut. Er is in recente publicaties (bijvoorbeeld in de publicaties *Bij de tijd* 1, 2 en 3 van de VGN) wel een poging gedaan om deze twee tradities te verenigen, maar naar mijn opvatting is dit nog niet erg geslaagd. Historisch redeneren concentreert zich namelijk op de vakvaardigheden en kan geschaard worden onder wat onderwijsfilosoof Gert Biesta *kwalificatie* noemt – het aanleren van kennis, vaardigheden en houdingen, met als doel dat een leerling iets kan. Het historisch denken in het kamp Wilschut daarentegen wordt omschreven als een bepaalde mentaliteit die rond 1800 is ontstaan in West-Europa. Als zodanig kan het historisch denken beter geschaard worden onder wat Biesta *socialisatie* noemt – de oriëntatie op de bestaande tradities, culturen en praktijken van de hedendaagse samenleving met als doel te kunnen deelnemen aan die samenleving. Bij historisch denken gaat het namelijk om het aanleren van de normen en waarden van de ‘moderne’ historicus. Laten we het beestje maar gelijk bij de naam noemen.

‘Historisch denken zoals Wilschut dat beschrijft is niets anders dan een vorm van historisme’

Historisch denken zoals Wilschut dat beschrijft is niets anders dan een vorm van historisme. Het is inmiddels wel duidelijk dat historisme een negentiende-eeuwse levensbeschouwing is. Daarom leidt het aanleren van historisch redeneren bij leerlingen niet automatisch tot historisch denken. Vanuit de historische redeneervaardigheden die worden aangeleerd door historische kennis te gebruiken, kom je niet automatisch uit bij een levensbeschouwing. Ik denk dat elke leraar

geschiedenis deze observatie kan onderschrijven. Vandaar dat ik beide tradities ook apart beschrijf en van elkaar onderscheid.

Elegant en praktisch

Het model historisch redeneren van Carla van Boxtel en Jannet van Drie is elegant in zijn overzichtelijkheid en praktisch in zijn bruikbaarheid in de geschiedenisles. Daarvoor verdienen de bedenkers alle lof. Historisch redeneren legt de nadruk op de vaardigheden die komen kijken bij het schoolvak geschiedenis. Het gaat dan om vaardigheden zoals het gebruik van begrippen, het geven van argumenten, contextualiseren, bronnenonderzoek doen, veranderingen beschrijven en historische verklaringen geven. Het is ontstaan vanuit de empirische beschrijving van wat leraren en leerlingen doen op het moment dat zij vakinhoudelijke geschiedeniskennis gebruiken om over het verleden na te denken. Omdat de onderdelen van historisch redeneren heel goed in meetbare (les)doelen zijn om te zetten, kun je als docent de vordering van leerlingen goed bijhouden. Het is daardoor relatief eenvoudig om aan de hand van dit model een leerlijn te formuleren. In het geschiedenisonderwijs valt goed met dit model te werken en daar wil ik dus niets op afdingen. Maar er zijn ook nadelen. Het eerste nadeel is dat het model is ontstaan vanuit een empirische beschrijving van wat leerlingen en leraren doen wanneer zij geschiedeniskennis gebruiken om historisch te redeneren. Een empirische beschrijving geven van wat leraren en leerlingen doen, is op zichzelf heel nuttig. Maar het model kan daardoor geen antwoord geven op de vraag of dit model wel de *juiste* historische onderzoeksmethoden en redeneerwijzen bevat. De normatieve vraag *Welke redeneerwijzen zouden leerlingen in het onderwijs moeten worden aangeleerd?* is met een verwijzing naar de onderwijspraktijk zelf niet te beantwoorden. Dat zou een cirkelredenering zijn. Daardoor is het model kwetsbaar voor aanvallen vanuit de geschiedfilosofie, waar veel fundamenteler wordt nagedacht over de werk- en denkwijze van een historicus wanneer deze onderzoek doet of een historisch verhaal schrijft.

Inhoud ondergeschied

Het aanwijzen van historisch redeneren als hoofddoel van geschiedenisonderwijs heeft verder als nadeel dat er op grond van het model geen beargumenteerde keuze gemaakt kan worden voor de inhoud van het schoolvak geschiedenis. Historisch redeneren veronderstelt namelijk dat er een bepaalde vakinhoud geleerd moet worden waarmee leerlingen kunnen redeneren. Maar er kunnen op grond van het model geen uitspraken worden gedaan over welke inhoud dat zou moeten zijn. In sommige publicaties van Carla van Boxtel en Jannet van Drie lijkt het erop dat de vakinhoud ondergeschied is aan het redeneren. Zo bezien kan historisch redeneren ook prima aangeleerd worden aan de hand van het feodalisme in Japan, de Maori's in Nieuw-Zeeland of het Ashantirijk in Afrika. Eigenlijk maakt het helemaal niet uit welke historische kennis er overgedragen wordt. Als er maar historisch geredeneerd wordt.

‘Zo bezien kan historisch redeneren ook prima aangeleerd worden aan de hand van het feodalisme in Japan, de Maori's in Nieuw-Zeeland of het Ashantirijk in Afrika’

De vraag naar de vakinhoud is uiteraard minder relevant wanneer er zoiets als een Nederlandse canon of een West-Europees tijdvakkenkader wettelijk verplicht is, zoals nu het geval is. Maar er kunnen geen antwoorden gegeven worden op de vraag welke inhoud centraal moet staan in het schoolvak. Daaruit volgt mijns inziens dat het niet onredelijk is om te denken dat de vakinhoud – de specifieke historische kennis – ook een doel kan zijn van geschiedenisonderwijs. Je zou het zelfs scherper kunnen formuleren. Met behulp van de redeneervaardigheden kun je beter nadenken over het verleden en wordt je beter in het schoolvak geschiedenis. Zo bezien is historisch redeneren een instrument om geschiedenis te leren. Maar heeft het niet iets vreemds om een hulpmiddel te verheffen tot het belangrijkste doel van geschiedenisonderwijs? Zo zou je zelfs kunnen beweren dat het historisch redeneren ondergeschied is aan de vakinhoud. Als hulpmiddel is het onmisbaar, maar uiteindelijk gaat het om de historische kennis. Dat de concrete vakinhoud een belangrijk doel is van geschiedenisonderwijs, wordt zelden opgemerkt in de vakdidactische literatuur. Daardoor wordt de discussie over de inhoud van het historische referentiekader in het voortgezet onderwijs vaak niet gevoerd, terwijl die wel belangrijk is. De vragen *Wat moeten leerlingen leren, Welke historische kennis is de moeite waard?* worden daardoor minder vaak gesteld. ▶

Besef of denken

Historisch denken staat duidelijk in een andere traditie. Ooit noemde Arie Wilschut historisch denken historisch besef. Maar al snel stapte hij over op het begrip historisch denken, terwijl tegenwoordig Wilschut en de zijnen het begrip historisch besef toch weer aantrekkelijker lijken te vinden dan historisch denken. Het is ook zo dat historisch besef en historisch denken (zoals Wilschut dat beschrijft) in elkaars verlengde liggen. Het belang van historisch denken zoals dat is uitgewerkt door Wilschut kan niet onderschat worden. Het begrip historisch denken en de kenmerken zoals die door Wilschut worden omschreven, zijn namelijk opgenomen in de kennisbasis van zowel de eerste- als de tweedegraadsopleidingen geschiedenis. Deze kennisbasis is verplichte kost voor alle studenten die in Nederland leraar geschiedenis willen worden. Alle leraren worden dus in beginsel opgeleid in de traditie van Wilschut. Dat is echt anders bij het model van Van Boxtel en Van Drie. Daar komen studenten alleen mee in aanraking als lerarenopleidingen dat zelf aanbieden of als de student of docent daar zelf actief naar op zoek gaat. Wat historisch denken precies inhoudt, wordt uitgewerkt in het handboek *Geschiedenisdidactiek*. Omdat dat handboek de basis vormt van veel wat in de kennisbasis staat, zal het hier als uitgangspunt worden genomen bij de bespreking van het concept historisch denken.

‘Studenten komen alleen met het model van Van Boxtel en Van Drie in aanraking als lerarenopleidingen dat zelf aanbieden’

Historisch denken is volgens het handboek rond 1800 in Europa ontstaan. Door de heftige breukervaring van de revoluties die in die tijd plaatsvonden, kreeg men het idee dat het verleden anders is dan het heden. Daaruit volgde het besef van veranderingen, van verschillende tijden die onderscheiden kunnen worden en dat er dus verschillende perioden zijn. Volgens het handboek heeft het ‘moderne’ historisch denken dat destijds is ontstaan de volgende vier kenmerken: realiteitsbewustzijn, chronologie en periodisering, historische distantie en tijdgebondenheid, anachronisme en onvoorspelbaarheid. *Realiteitsbewustzijn* is dat je feit en fictie, het mythische en het historische niet mag vermengen. *Chronologie en periodisering* houdt in dat elke periode uniek in zichzelf is en dat er dus onderscheid is tussen verschillende perioden. *Historische distantie* is dat er een afstand is tussen heden en verleden. Er kan dus geen sprake zijn van een wij-perspectief als er gesproken wordt over bijvoorbeeld de Gouden Eeuw. De laatste categorie *tijdgebondenheid*,

anachronisme en onvoorspelbaarheid is een beetje een rommelige categorie. In het handboek worden bij deze categorie verschillende dingen betoogd. Bijvoorbeeld dat elk tijd zijn eigen kenmerken heeft die niet verward mogen worden met die van een andere tijd. Er wordt geschreven dat anachronismen niet helemaal te vermijden zijn, maar dat we wel ons best moeten doen. Oordelen over het verleden volgens huidige maatstaven is uit den boze, want geen enkel waardepatroon is universeel of algemeen geldig. Elk waardepatroon is namelijk historisch bepaald. Onvoorspelbaarheid houdt volgens het handboek in dat de geschiedenis een open karakter heeft en dat de uitkomst nooit van tevoren bepaald is.

Op grond van deze beschrijving van het historisch denken worden in het handboek *Geschiedenisdidactiek* andere doelen van geschiedenis resoluut afgewezen. Het handboek stelt dat geschiedenisonderwijs niet dient om er 'morele lessen' uit te trekken, want dat is gevaarlijk. Geschiedisonderwijs mag niet in dienst staan van *staatsburgerlijke doelen* (het 'creëren' van verantwoordelijke burgers). Dat staat immers op gespannen voet met historisch denken, bijvoorbeeld het respect hebben voor de feiten. *Identiteitsvormende doelen* worden ook grotendeels afgewezen, zij het dat een reflectieve houding – het zich 'verhouden' tot het verleden zonder het te verheerlijken of te veroordelen – wel wordt geaccepteerd. Maar de belangrijkste doelen van het geschiedenisonderwijs zijn volgens het handboek de *kritisch-analytische doelen*, en dat is volgens het handboek hetzelfde als *historisch denken*. Als we *Geschiedenisdidactiek* van Wilschut volgen, is er maar één echt goed doel van geschiedenisonderwijs en dat is historisch denken.

Abstracte doelen

In tegenstelling tot het historisch redeneren is het bij historisch denken niet duidelijk hoe door het volgen van geschiedenisonderwijs de doelen van het historisch denken bereikt worden. De kenmerken van historisch denken zijn soms abstract en vaag en daardoor moeilijk meetbaar of toetsbaar. Op zichzelf hoeft dat geen probleem te zijn: onderwijs draait om meer dan alleen maar meetbare en toetsbare doelen. Maar een probleem voor historisch denken zoals omschreven door Wilschut is dat het niet automatisch voortvloeit uit het leren van de vakinhoud (de tien tijdvakken) en het aanleren van de bijbehorende historische redeneerwijzen *verzamelen, ordenen, verklaren* en *beeldvormen*. Het is daardoor zelfs de vraag of de beste gymnasiasten die eindexamen geschiedenis hebben gedaan (of zullen doen) ooit historisch zullen leren denken zoals Wilschut dat voor ogen heeft.

Een ander probleem is dat de omschrijvingen van de kenmerken van historisch denken discutabel zijn. Zo is het onderscheid tussen het mythische en het historische veel moeilijker te maken bij

historische verhalen dan Wilschut denkt. Om een voorbeeld te geven: de bewering dat de (radicale) verlichting de basis vormt van onze seculiere samenleving zou je best mythisch kunnen noemen, in de zin dat het een oorsprongsverhaal is. Toch zijn er voldoende professionele historici te vinden die deze mythe aanhangen. Denken deze historici dan niet correct historisch? Verder zijn de meeste historici van mening dat er verschillende tijdlagen in het verleden aan te wijzen zijn. Daardoor is het niet eens zo eenvoudig om verschillende perioden van elkaar te onderscheiden op grond van unieke of specifieke kenmerken, zoals het handboek dat wil. Wanneer is iets anachronistisch en wanneer niet? Hoe zit het met de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige?

'In de geschiedenisles mag geen moreel oordeel geveld worden. Ik zie dat als een zeer problematisch en onwenselijk standpunt'

Historische distantie is op zichzelf een prima uitgangspunt om het wetenschappelijk debat te reguleren. Maar in het maatschappelijke debat over bijvoorbeeld slavernij of Zwarte Piet is het veel moeilijker en misschien zelfs wel onwenselijk. Bovendien heeft het concept historische distantie geen boodschap aan het *aanwezige verleden*. Dat is het verleden dat maar niet weg wil gaan uit het heden. Een voorbeeld van het aanwezige verleden is bijvoorbeeld hoe in Duitsland vandaag de dag nog steeds wordt geworsteld met het collectieve trauma dat door de Holocaust is veroorzaakt.

Moreel oordelen

Wat ook opvalt, is dat in het handboek geclaimd wordt dat onderwijs weliswaar een pedagogische opdracht heeft, maar dat morele lessen geen geschiedenislessen zijn. Met andere woorden: in de geschiedenisles mag geen moreel oordeel geveld worden. Ik zie dat als een zeer problematisch en onwenselijk standpunt. Ik pleit ervoor dat er juist in de geschiedenisles moreel geoordeeld wordt. Het is zeker zo dat in eerste instantie historische personen begrepen moeten worden vanuit hun eigen context. En zelfs kunnen we met onze leerlingen de dialoog aangaan met de 'morele horizonten' van personen en groepen uit het verleden. Wellicht kunnen we ons eigen morele kader op grond daarvan verder aanscherpen. Maar vervolgens lijkt het mij ook goed verdedigbaar dat geschiedenislessen gebruikt worden om leerlingen te oefenen in het ethisch redeneren. In het kader van de socialisatiefunctie van onderwijs, kun je in de geschiedenisles best een discussie voeren over 'goed en fout'. Als dan de eindconclusie van de leerlingen luidt dat kinderarbeid ronduit verwerpelijk is, dan lijkt mij dat een mooie uitkomst. ►

Het is mij dan ook een raadsel waarom in het handboek *moreel-pragmatische doelen en burgerschapsdoelen* van geschiedenisonderwijs naar de prullenmand worden verwezen.

Als laatste wil ik nog ingaan op de opmerking die in het handboek *Geschiedenisdidactiek* gemaakt wordt dat geen enkel waardepatroon universeel of algemeen geldig is. Er wordt aangegeven dat elk waardepatroon historisch bepaald is. Deze opmerking is bijzonder merkwaardig. In de eerste plaats is deze claim zeer betwistbaar. Er zijn voldoende historici te vinden die van mening zijn dat er zoiets is als een universele morele wet of objectieve morele standaarden, bijvoorbeeld in de vorm van mensenrechten of grondwettelijke rechten. Dat in-

‘Waarom zouden we een mentaliteit (het historisme) die ergens in de negentiende eeuw is ontstaan nog willen onderwijzen?’

zichten over wat goed en fout is door de tijd heen *veranderen*, betekent nog niet per definitie dat deze *relatief* zijn. Uit de veranderingen van morele kaders, die inderdaad evident waarneembaar zijn in de tijd, volgt nog niet automatisch de conclusie dat moreel relativisme de enige juiste (levensbeschouwelijke) positie is. Hieruit blijkt duidelijk de levensbeschouwelijke component van historisch denken. Maar stel dat Wilschut en de zijnen gelijk hebben: het hoort bij het historisch denken dat elk waardepatroon historisch bepaald is en dat geen enkel waardepatroon universeel geldig is. Dan betekent dat ook het *historisch denken* historisch bepaald is. Daarmee ondergraaft het zijn eigen positie. Historisch denken kan geen absolute geldigheid claimen en op grond van de relativiteit van waarden en normen op elk moment verworpen worden. Historisch denken is tijd- en plaatsgebonden en er is geen enkele reden om deze levensbeschouwing centraal te stellen in het onderwijs. Waarom zouden we eigenlijk een mentaliteit (het historisme) die ergens in de negentiende eeuw is ontstaan nog in de eenentwintigste eeuw willen onderwijzen?

Doelen van het onderwijs

Volgens Biesta is onderwijs een doelgerichte activiteit. Het is daarom belangrijk om goed over de doelen van het onderwijs na te denken. Als je er met Biesta van uitgaat dat onderwijs drie doelen heeft: *kwalificatie*, *socialisatie* en *subjectificatie*, dan valt het goed te verdedigen dat historisch redeneren zoals omschreven door Van Boxtel en Van Drie een doel is van geschiedenisonderwijs. Het past goed bij *kwalificatie* zoals omschreven door Biesta. Historisch denken als doel van het geschiedenisonderwijs zoals omschreven door Wilschut is problematischer. Het geeft een

eigenzinnige en naar mijn mening soms onjuiste visie op wat historisch denken is. Het historisch denken is een bepaalde mentaliteit, een waarden- en normenstelsel. Het hoort zo bezien vooral bij het onderwijsdoel *socialisatie*. Het historisme is ontstaan in de negentiende eeuw, werd destijds niet eens breed gedragen in de samenleving en het moet nog maar blijken in hoeverre de normen en waarden van het historisme vandaag de dag nog houdbaar zijn of aangehangen worden. In elk geval zijn de argumenten om het historisch denken dwingend aan leerlingen op te leggen niet sterk. De typologie die ontwikkeld is door Jörn Rüsen, die aangeeft dat alle vier categorieën van historisch besef in het onderwijs bruikbaar zijn (van traditioneel tot exemplarisch en van kritisch tot genetisch), is in dat opzicht doordachter dan het model van historisch denken zoals ontwikkeld door Wilschut. Rüsens typologie is daardoor in levensbeschouwelijk opzicht ‘flexibeler’ en kan zo ruimte laten voor het ‘subject’.

Vakinhoud als doel

Verder zou ik ervoor willen pleiten om de specifieke vakinhoud als doel van geschiedenisonderwijs een plaats te geven. Het begrip oriëntatiekennis is daarvoor nog steeds geschikt. Een referentiekader dat bestaat uit de Nederlandse en West-Europese geschiedenis, dat dient om leerlingen in staat te stellen de hedendaagse samenleving beter te begrijpen, is goed verdedigbaar. Op die manier staat de vakinhoud van het schoolvak geschiedenis in dienst van de socialisatiefunctie van onderwijs en hoort het niet alleen bij *kwalificatie*. Leerlingen worden door het bestuderen van het verleden ingeleid in de historische achtergrond van de hedendaagse maatschappij en leren zo de ontwikkeling ervan begrijpen. Je zou zelfs kunnen stellen dat de socialisatiefunctie daarom het belangrijkste doel van al het geschiedenisonderwijs is. Daar komt bij dat leerlingen door de bestudering van het verleden kennismaken met de democratische traditie, de rechtsstaat, de grondrechten en de achterliggende waarden als menselijke waardigheid, vrijheid, gelijkheid en solidariteit met als doel dat zij zich daartoe op een goede manier gaan verhouden. Op die manier kunnen zij een positieve bijdrage leveren aan de samenleving. Dat betekent ook dat we bij al het geschiedenisonderwijs dat we geven, goed na moeten denken over de waarden die we leerlingen voorhouden. Het aanscherpen van het morele oordeelsvermogen van leerlingen aan de hand van voorbeelden uit het verleden kan daarbij behulpzaam zijn. Uiteraard met ruimte voor het subject: de individuele leerling. Leerlingen moeten in het onderwijs de ruimte krijgen hun eigen normen en waarden te ontwikkelen. Zij hebben namelijk altijd de mogelijkheid ‘nee’ te zeggen tegen socialisatie. Maar dat is juist wat Biesta het ‘prachtige risico van onderwijs’ noemt. ■

Antwerpen.

De gloriejaren

Michael Pye

Velen kennen *Aan de rand van de wereld* van de schrijver, een prachtboek dat de landen rond de Noordzee besprak in de middeleeuwen. Deze keer staat een stad centraal die uitgroeide tot een wereldstad in de westerse wereld. Mooie invalshoeken en veel informatie!

Bezige Bij | € 29,99

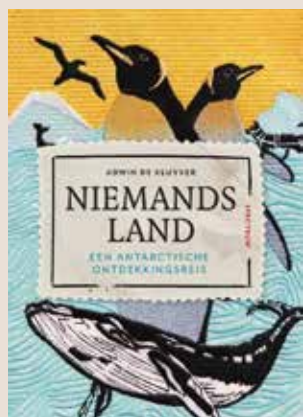
Niemandland.

Een Antarctische ontdekkingsreis

Adwin de Kluiver

Heerlijk boek om bij weg te dromen. De Kluiver maakt zelf de tocht naar de Zuidpool en vertelt ondertussen over allerlei historische personages die een minder succesvolle tocht hebben beleefd. Genoeg avontuur voor het avonduur.

Spectrum | € 22,99

Overleven in het riool van Lemberg. De laatste schuilplaats voor de Holocaust

Robert Marshall

Veertien maanden zien te overleven in een rioolstelsel onder de stad Lviv, geholpen door één man. Hoe ze het hebben overleefd en wat voor ellende ze allemaal meemaakten: lees en huiver.

Omniboek | € 18,99

Een kleine geschiedenis van de wereld aan de hand van schapen

Sally Coulthard

Zeer bijzonder, de manier waarop de auteur naar de wereldgeschiedenis kijkt. Soms hilarisch (over vissers-truien en ruimteschepen), soms om over na te denken (breien voor de overwinning), maar steeds onderhoudend.

Terra | € 22,99

Van Augustus tot Constantijn. De geschiedenis van het Romeinse Rijk aan de hand van tien keizers

Barry Strauss

De kenner had het al gezien: er waren meer dan tien keizers tussen Augustus en Constantijn. Strauss heeft alleen de belangrijkste keizers en hun (mis) daden beschreven vanwege hun grote impact op het Rijk en de periode erna.

Omniboek | € 29,99

De verliefde president. Hoe Warren Harding de roaring twenties begon

Willem Meiners

Na Wilson werd Harding president met zijn slogan 'return to normalcy'. Tevens de president van de Prohibition. Wat voor man was hij en op welke wijze

heeft hij invloed gehad op Amerika? Zijn plotselinge overlijden in 1923 was een grote schok, uiteraard ook voor zijn minnares(sen).

Balans | € 22,99

Verre verwachtingen.

Het bewogen emigratie-avontuur van een weesmeisje uit Groningen

Dirk Wolthekker

Roelfina ontvlucht het arme Groningen en belandt via Amsterdam, Zuid-Afrika, en Texas uiteindelijk in Chili. De schrijver (een ver familielid) ontrafelt de geschiedenis, maar beschrijft ook de sociaaleconomische achtergronden van de gebieden waar ze verblijft.

Balans | € 23,99

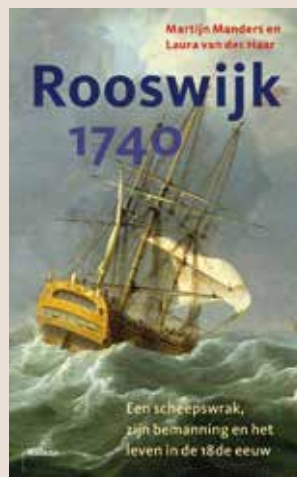
Rooswijk 1740.

Een scheepswrak, zijn bemanning en het leven in de 18e eeuw

Martijn Manders en Laura van der Haar

Kort na de tewaterlating strandde het schip De Rooswijk voor de kust van Engeland. Over een groot gebied liggen onder water de spullen en de houten overblijfselen van het schip. De schrijvers (ook duikers) beschrijven wat ze zien, en ervaren hoe het geweest zou kunnen zijn aan boord en op de rede.

Balans | € 23,99

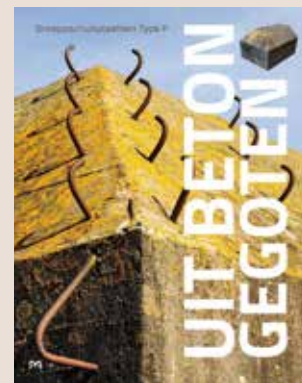
Uit beton gegoten.

Groepsschuilplaatsen Type P

Hendrik Dijk en Rob Hoekstra (red.)

Bijzonder mooi uitgegeven boek over meer dan 580 'bunkerachtige bouwwerken' die eigenlijk niet zo genoemd mogen worden. Met mooie foto's en heldere uitleg wordt duidelijk waar ze precies voor dienden. Iets om leerlingen mee aan te zetten voor hun profielwerkstuk?

Matrijs | € 29,95

Vijfhonderd meter namen. De Holocaust en de pijn van de herinnering

Wim de Wagt

Over het ontstaan van het Namenmonument in Amsterdam is veel te doen geweest. Ook nu het er staat is er discussie of het wel de juiste vorm heeft, op de juiste plaats staat etc. Voor wie wil weten hoe het er gekomen is en welke strubbelingen er sinds 1945 zijn geweest met betrekking tot andere herdenkingsmonumenten, lees dit boek.

Boom | € 29,95 ■

Onder redactie van Ben Vriesema.

Beatles versus Stones

Hoe twee toonaangevende bands de sixties tekenden

Van de twee grootste bands aan het begin van de popgeschiedenis is bekend dat ze goed met elkaar overweg konden. Deze wederzijdse tolerantie was echter bij de fans van de bands niet terug te vinden. In de zestiger jaren was je óf voor de Beatles, óf voor de Stones. Ook in historisch opzicht zou je kunnen zeggen dat ze elkaars tegenpolen waren.

Quinten Koster is redacteur van Kleio.

De sixties zijn het decennium van de hippies en flowerpower. Voor velen begint de flowerpower pas echt als de Beatles in 1967 hun album *Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band* uitbrengen. Hoewel de Beatles niet speelden op het Woodstockfestival van 1969, het hoogtepunt van de sixties, zijn ze voor veel mensen nog steeds de belichaming van het decennium van 'Peace, Love and Music'.

Na enkele naamswijzigingen zagen de Beatles in 1960 het levenslicht. De band zou tot 1970 actief blijven, maar hun invloed ging veel verder dan die tien jaar. In 1961 werd Brian Epstein hun manager en een jaar later namen ze hun eerste echte eigen single op: *Love Me Do*. Deze single kwam niet hoog in de Britse hitparade, maar daarna ging het snel met de jongens uit Liverpool. Al in 1963 sprak de Britse pers van een heuse *Beatlemania*.

Na een optreden in de Amerikaanse *Ed Sullivan Show* werden ook de Verenigde Staten onder de voet gelopen. Overal ter wereld stonden nu massa's uitzinnig schreeuwende mensen de Beatles op te wachten. Zo ook in Nederland.

There's a place...

In 1964 deed de band eindelijk ons land aan. In het kader van hun eerste wereldtournee landde op 5 juni het vliegtuig van John, Paul en George op Schiphol (Ringo Starr was ziek en werd vervangen door Jimmie Nicol), waar ze verwelkomd werden door drieduizend hysterische fans. Meisjes in Volendamse klederdracht heetten het illustere viertal welkom. Na een persconferentie reden ze door naar Hillegom, waar ze in een beursgebouw opnames maakte voor een televisie-uitzending van de VARA. Hier beantwoordden ze enkele vragen

van fans en speelden ze een vijftal nummers. Na de overnachting in het Doelen Hotel in Amsterdam maakten de Beatles de volgende middag rond twaalf uur een rondvaart door de grachten van de stad. Op bruggen en kades stonden dikke rijen fans hun idolen toe te schreeuwen. Niet iedereen wist het daarbij droog te houden. Sommige fans sprongen in het water, maar zij werden er weer snel door de politie uitgevist. De beelden van deze rondvaart zullen bij veel mensen wel bekend zijn.¹

Beatles in Blokker

Na de rondvaart moesten ze echt muzikaal aan het werk. Enigszins vertraagd kwamen de Beatles twee uur te laat aan in het kleine Noord-Hollandse dorpje Blokker. Hier zouden ze in het groenteveilingcomplex 'Op Hoop van Zegen' twee concerten van 25 minuten geven.

Fans wachten de Beatles bij het vliegveld op in 1964. Met een mooie spelfout op het spandoek. Foto: Harry Pot, Nationaal Archief.

Dit nu legendarische optreden was geregeld door Ben Essink, de slungelachtige zoon van de burgemeester van Blokker. Hij wilde de rivaliserende jeugd van Ooster- en Westerblokker nader tot elkaar brengen. En een concert leek hiervoor een uitgelezen mogelijkheid. Probleem was alleen dat de reguliere concertzalen in de behoorlijk gelovige regio de Beatles steevast 'de duivels' noemden en hun dus geen ruimte wilden geven. Gelukkig voor Ben Essink was zijn vader niet alleen de burgemeester van Blokker, maar ook de voorzitter van het veilingbestuur. Zo kwam 's werelds grootste popband terecht in een onbekende veilinghal van een nog onbekender klein Nederlands dorpje.² Het middagconcert was op het laatste moment nog door Radio Veronica toegevoegd. Gek genoeg zat de zaal voor dat optreden slechts halfvol. Maar 's avonds waren alle 7.500 toegangsbewijzen volledig uitverkocht. In het voorprogramma stonden The Torero's, The Hot

Jumpers, The Fancy Five, Jack & Bill, The Candy Kids, John Russell & The Clan, Wanda, Karin Kent, Het Dominique Kwintet en Ciska Peters. Allemaal grote namen uit de (plaatselijke) popgeschiedenis die de tand des tijds net iets minder goed doorstaan hebben dan de hoofdact.³ Of de aanwezige fans echt van de muziek van de Beatles hebben kunnen genieten is niet helemaal zeker. Volgens Willem van Kooten, diskjockey van Veronica die het concert heeft meegemaakt, was eigenlijk alleen het geschreeuw en gegil van de fans te horen. Die schreeuwende fans waren niet uniek voor Nederland. Overal ter wereld was het gegil tijdens de concerten van de Beatles oorverdovend. Ook de Beatles zelf merkten dat hun muziek tijdens optredens de oren van hun fans moeilijk kon bereiken. Het gegil overstemde alles. Mede hierdoor besloten ze in 1966 dat het wel even genoeg was met dat optreden. Daar kwam bij dat de nieuwere nummers zo geproduceerd

waren dat ze live heel moeilijk te spelen waren. Vanaf dat moment richtten ze zich daarom op het opnemen. Hierbij werd hun muziek steeds experimenteler. In 1970 hielden de Beatles op te bestaan en gingen de 'Fab Four' ieder hun eigen weg. De band die zo bepalend was voor de sixties, en die volgens velen aan de wieg van de flowerpower stond, was niet meer.

Sympathy for the devils

De Beatles waren niet de enige toonaangevende band in de sixties. De Rolling Stones waren minstens zo bepalend. Waar de Beatles zich een wat beschaafdere uitstraling aanmaten (zeker vanuit modern perspectief), gingen de Stones voor een veel ruigere look. En als de Beatles in bepaalde gemeentes al vergeleken werden met de duivel, is het goed voor te stellen hoe de Stones in het toch wat conservatieve Nederland gezien werden. De Rolling Stones werden twee jaar na de Beatles opgericht en zagen in 1962 het levenslicht. Ze speelden eerst in ►

De Beatles komen aan in Nederland op 5 juni 1964. Foto: Harry Pot, Nationaal Archief.

¹ Kijk vooral deze korte samenvatting: youtu.be/Zxs93sB8YKw.

² onh.nl/verhaal/beatles-in-blokker.

³ onsverleden.wordpress.com/2012/06/05/the-beatles-in-nederland.

Acket, deed driftig gebarend zijn uiterste best om vanaf het podium de meute tot bedaren te brengen. Toen de Stones eindelijk zelf het podium opkwamen, was er eigenlijk al geen redden meer aan. Sommige fans klommen op het podium, maar werden daar vervolgens weer met veel geweld door de politie met gummiknuppel vanaf geslagen. Binnen een paar minuten was het snoer van de microfoon van Mick Jagger gesloopt en kon hij, schuddend met zijn sambabalen, alleen nog maar doen alsof hij zong. Ondertussen werden hele rijen stoelen losgetrokken en er vloog van alles door de lucht. De zesde Stone, de toetsenist Ian Stewart, raakte zelfs tot bloedens toe gewond toen zijn hoofd door iets werd geraakt. De Stones zochten daarom kort dekking achter hun versterkers, maar verlieten daarna snel de zaal. In totaal had de band nog geen tien minuten op het podium gestaan. De aanwezige fans werden met behulp van politiehonden de zaal uitgejaagd.⁵

Gimme Shelter

Dit chaotische concert zal een heftige ervaring voor de Rolling Stones geweest zijn, maar het was helaas niet de laatste keer

dat het goed mis zou gaan bij hun optreden. Op 6 december 1969 gaven ze een gratis concert op de Altamont Raceway, in de Amerikaanse staat Californië. Voor de beveiliging hadden de Stones de Hells Angels ingehuurd, iets wat ze wel vaker hadden gedaan. De toon was echter gezet toen deze Hells Angels met hun motoren dwars door het publiek reden en die voor het podium parkeerden. In plaats van voor rust te zorgen, bleken de Angels juist gevechten te veroorzaken, waardoor de EHBO vol stroomde. Toen tijdens het optreden van de Stones een jonge man een ongeladen pistool trok, stak een Hells Angel hem direct met een mes neer. Vervolgens werd het slachtoffer door meerdere Angels ernstig mishandeld en dood achtergelaten. Ondertussen speelden de Rolling Stones hun set gewoon af. Dit concert werd gefilmd en is later als de Stones-documentaire *Gimme Shelter* uitgebracht. In de documentaire is de moord zelfs te zien. Na het concert stierven nog eens drie fans toen iedereen vertrok. Hoewel dit optreden door kenners vaak het muzikale hoogtepunt van de Stones wordt genoemd, is het toch vooral een zwarte dag in de popgeschiedenis.

Einde van een tijdperk

Dit Altamont Free Concert met de Rolling Stones was geïnspireerd op het Woodstockfestival, en het was de bedoeling dat het als het *Woodstock van het Westen* de geschiedenis in zou gaan. Maar waar velen Woodstock zien als het hoogtepunt van de onschuldige hippiecultuur en de flowerpower, wordt het Altamont Free Concert juist gezien als het einde van de 'golden sixties'.

Het contrast tussen de Beatles en de Stones kan bijna niet duidelijker worden. Met het Beatles-album *Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band* begint de flowerpower en krijgen de sixties de reputatie van *Love & Peace*. Met de Stones op de Altamont Raceway verliest het tijdperk zijn onschuld. Wat dat betreft zijn de concerten van beide bands in Nederland bijna een voorafschaduwing van de toekomst. Een slungelachtige 'buurtwerker' van een klein onbeduidend Noord-Hollands dorpje die 's werelds grootste popband weet te boeken, is toch wel het toppunt van de onbezorgde Nederlandse culturele gezapigheid. Met de fans van de Rolling Stones die een concertzaal slopen, verliest die kneuterige Nederlandse popcultuur haar onschuld. Wat dat betreft is het ook wel begrijpelijk dat je in de sixties óf fan van de Beatles was, óf fan van de Stones. ■

Aankondigingsposter voor het desastreuze Rolling Stones-concert op de Altamont Raceway in 1969. Links: Concert van de Rolling Stones in Den Haag, 1967. Nationaal Archief.

⁴ anderetijden.nl/aflivering/155/Rolling-Stones-in-het-Kurhaus.

⁵ www.martinrep.nl/rock/stonesaddenboer.html.

Muziek als medicijn

De helende kracht van muziek door de eeuwen heen

Het AD meldde in 2017 dat muziek van Metallica in Guantánamo Bay gebruikt werd om de gevangenen psychologisch te martelen. En in het populaire programma *MythBusters* werd gekeken wat muziek bij de mens kon losmaken. Ze onderzochten de mythe van de ‘bruine noot’, een hypothetische geluidsfrequentie die ervoor zou zorgen dat de mens controle over spieren verliest. Maar muziek heeft gelukkig ook positievere toepassingen.

Quinten Koster is redacteur van Kleio.

Een weergave van het mensbeeld in de middeleeuwen. De micro- en macrokosmos zijn verbonden. Diagram van Byrhtferth of Ramsey, tweede helft van de twaalfde eeuw, British Library.

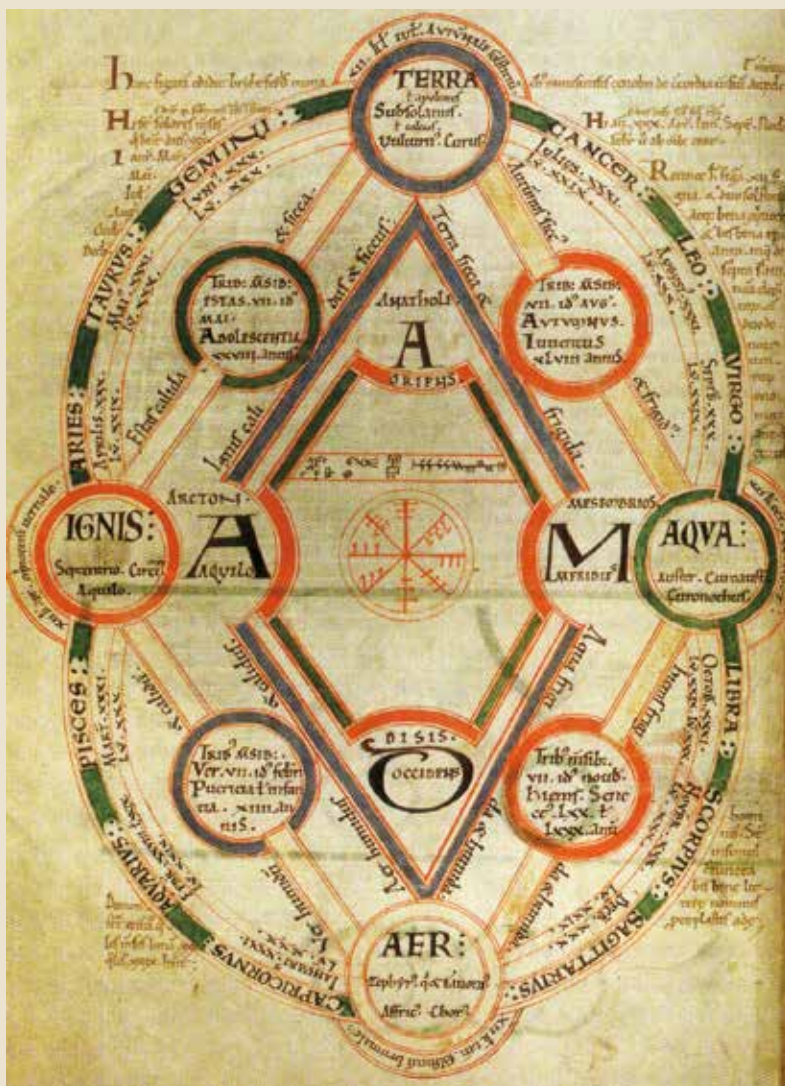
De invloedrijke blueszanger John Lee Hooker zong het in 1989 al: ‘Blues is the healer.’ Binnen de antroposofische geneeskunde is muziektherapie inderdaad een belangrijk onderdeel. Maar de vermeende geneeskrachtige waarde van muziek is geen moderne gedachte. Ook in de oudheid en de middeleeuwen wist men al van de therapeutische werking van muziek. De kerk wees bijvoorbeeld naar het Bijbelse verhaal waarin David koning Saul tot rust brengt met zijn psalmen. Ook Grieks-Romeinse schrijvers

als Cato en Boëthius wezen op het belang van muziek in het helingsproces. Maar waar het bij de psalmen ging om een psychische behandeling, benadrukte Cato juist het belang van muziek bij de fysieke genezing.¹ Hoe muziek medisch gebruikt werd en hoe dit logisch verklaard werd, wisselde echter door de eeuwen heen.

Kosmische balans

Om muziek effectief te kunnen gebruiken in het genezingsproces moet er een causaal verband zijn tussen enerzijds het begrip van de fysische en psychische mens, en anderzijds hoe muziek daar invloed op heeft. Zonder zo’n rationele verklaring zou het voor iedereen, zowel in het heden als het verleden, onlogisch zijn om muziek als middel in te zetten.

De Grieken waren een van de eersten die aantoonbaar geprobeerd hebben dit causale verband te leggen. Ze leefden in de overtuiging dat het gehele universum, van macrokosmos tot microkosmos, één groot harmonieus geheel vormde (het Griekse woord kosmos betekent letterlijk ‘orde’). Dit idee werd tot ver in de vroegmoderne tijd door veel mensen geloofd. Alles had invloed op elkaar. Vanuit die overtuiging was het belang van astrologie en horoscopen voor het dagelijks leven in de oudheid heel goed verklaarbaar. Als de macro- en microkosmos verbonden waren, was het aannemelijk dat de stand van de sterren en planeten directe gevolgen had voor de maatschappij in het algemeen en het individu in het bijzonder. En niet alleen sterren konden inzicht in de wereld geven. Ook de vlucht van vogels, de manier waarop steentjes of botjes op de grond vielen, dromen, enz. Alles was met elkaar verbonden.² En wanneer alles op orde was, was de wereld in balans. Maar zodra die kosmische orde ergens verstoord werd, was het zaak de orde zo snel mogelijk te herstellen. Zo was bijvoorbeeld in de oudheid een van de oorzaken van fysieke of psychische malaise een verstoorde orde in de persoonlijke microkosmos. De humorenleer van Claudius Galenus (ca. 129-200 n.Chr.) is hiervan de bekendste theorie. Volgens Galenus, die voortborduurde op de ideeën van onder andere Hippocrates (ca. 460-377 v.Chr.), hingen de

Omslag van een uitgave van de werken van Claudius Galenus, die de humorenleer uitwerkte, uit 1529. In de renaissance was er nieuwe interesse voor de werken van geleerden uit de oudheid. Bron: Biblioteca Europea di Informazione e Cultura.

kon worden die de mens in perfecte harmonie met de kosmos zou brengen. De afstanden tussen de zeven hemelse sferen werden daarom door Pythagoras rekenkundig vertaald naar de afstanden tussen de muziektonen. Hierdoor heeft de westerse muziekbalk zeven tonen (A t/m G of do, re, mi, etc.), gelijk dus aan het aantal hemelse sferen.⁴ Na de zevende toon begint de reeks weer opnieuw. De achtste toon, die gelijk klinkt als de eerste toon van een reeks, wordt het octaaf genoemd, naar het Griekse woord voor acht: októ. De door Pythagoras ontwikkelde verdeling van tonen bleef tot ver in de middeleeuwen leidend.

‘Pythagoras redeneerde dat als de hemelse ordening vertaald werd naar klanken, er muziek gemaakt kon worden die de mens in perfecte harmonie met de kosmos zou brengen’

Ook de gregoriaanse kerkmuziek is gebaseerd op deze zeventonige toonladder. Pas rond de twaalfde eeuw, toen het moderne muziekschrift werd ontwikkeld en meerstemmige muziek eenvoudiger uit te voeren werd, bleken de zeven tonen niet meer voldoende. Vanaf dat moment werd de chromatische toonladder met twaalf noten in een octaaf langzaam de nieuwe norm.

Muziek om te vergeten

Dat muziek en zang in de oudheid ook een medisch belang hadden, is duidelijk. Maar of dit ook nog steeds het geval was in de vroege middeleeuwen, toen het christendom zich over geheel Europa verspreidde, is niet zeker. Er zijn helaas weinig tot geen bronnen over die toepassing gevonden. De geschriften *Physica* en *Causae et curae*, van de abdis Hildegard van Bingen uit de twaalfde eeuw, geven wel een idee over hoe er werd gedacht over muzikale therapieën binnen de medische handelwijzen in die periode.

Na de val van het West-Romeinse Rijk waren veel werken uit de oudheid in de vergetelheid geraakt. Zo ook veel teksten van Pythagoras, Hippocrates en Galenus. De humorenleer van Galenus was echter grotendeels overleefd, want ook Hildegard van Bingen stelde dat er vier lichaams-sappen zijn (droog, vochtig, schuimig en lauwwarm). Deze lichaams-sappen corresponderen met de vier elementen vuur, lucht, bloed (water), en vlees (aarde). Iedere kwaal, zowel mentaal als fysiek, werd volgens Van Bingen veroorzaakt doordat een van de lichaams-sappen dominant was. Bloed was volgens haar het enige positieve lichaams-sap. Het vertegenwoordigde de zuiverheid van het lichaam in de Hof van Eden. De andere humoren traden het lichaam binnen door de verontreiniging van het bloed als gevolg van de zondeval van de mens. Voor straf werden

persoonlijkheid en de gezondheid van de mens af van de balans tussen de vier levenssappen: bloed, slijm, gele gal en zwarte gal. En zijn ideeën echoën ook vandaag de dag nog steeds door, als we het hebben over warmbloedige of over zwartgallige mensen.

Maar de oorzaak van ellende hoefde niet, of niet alleen, aan de innerlijke disbalans te liggen. Als de kosmos één geheel vormt, kan de ziekte natuurlijk ook veroorzaakt worden door een disbalans tussen de mens en de planeten. Vooral muziek, zang en dans waren in de oudheid essentieel om juist die balans te herstellen. De wiskundige Pythagoras had hierbij de onmisbare theoretische onderbouwing geleverd en zo micro- en makrokosmos met elkaar verbonden.

Zeven hemelse sferen

In de oudheid geloofde men dat er zeven verschillende hemelse sferen bestonden waarbinnen de zichtbare hemellichamen zich rond de aarde bewogen. Dat waren de sferen van de maan, Mercurius, Venus, de zon, Mars, Jupiter en Saturnus. Geheel in lijn met het holistische wereldbeeld vormden in de Griekse en Romeinse tijd deze sferen ook de basis voor de benaming van de dagen van de week, wat mede verklaard waarom een week zeven dagen telt. Deze oorsprong is nog steeds grotendeels in de Franse benamingen voor de dagen van de week te herkennen.³ Pythagoras redeneerde dat als deze hemelse ordening ook vertaald werd naar klanken, er muziek gemaakt

¹ Callahan, C. (2000). Music in Medieval Medical Practice: Speculations and Certainties. *College Music Symposium*, 40, 151-164. www.jstor.org/stable/40374405.

² Rochberg-Halton, F. (1988). Elements of the Babylonian Contribution to Hellenistic Astrology. *Journal of the American Oriental Society*, 108(1), 53.

³ Lundi naar de maan, mardi naar Mars, mercredi naar Mercurius, jeudi naar Jupiter, vendredi naar Venus en samedi naar Saturnus. Dimanche heeft in het Frans een christelijke aanpassing gekregen naar het Latijnse dies dominica, dag van de Heer, maar deze dag werd in de Romeinse tijd dies solis genoemd, wat dag van de zon betekent.

⁴ Callahan, C. (2000). Music in Medieval Medical Practice: Speculations and Certainties. *College Music Symposium*, 40, 151-164.

Adam en Eva daarvoor verbannen uit het paradijs. Na deze zondeval verloor Adam het contact met de hemelse koren, waarmee hij tot die tijd in volledige harmonie had bestaan. Adam werd overspoeld door verdriet, en deze melancholie was volgens Hildegard van Bingen voor eeuwig in de mensheid ingeprent. Volgens haar was muziek een geschenk van de goddelijke Geest, bedoeld om de herinnering aan deze verbanning te verzachten en om de oorspronkelijke harmonie tussen de menselijke stemmen en die van de engelen te herstellen. Muziek en zang ontstonden volgens haar

‘Omdat de wetenschap werd gedomineerd door de geestelijkheid, verschoof ook de voorkeur voor seculiere inzichten naar meer religieus geïnspireerde verklaringen’

uit de verbeelding van Adam, wiens stem vóór de zondeval alle harmonische klanken van iedere muzikale kunstvorm bevatte. Muziek was volgens Hildegard van Bingen zowel de manifestatie van spirituele volmaaktheid, als de manier waarop deze bereikt kon worden. Zonder muziek zouden melancholische gedachten, in essentie dus veroorzaakt door de herinnering aan de zondeval, weer de kop opsteken. En volgens Hildegard waren melancholische mensen vatbaarder voor grotere verleidingen. Hiermee was muziek volgens haar een therapie tegen melancholie en een voorbehoedsmiddel tegen grotere psychische en fysieke verleidingen.

Renaissance

Wat in deze teksten opvalt, is dat de werking van muziek in de vroege middeleeuwen vooral een religieuze grondslag had. In de oudheid hadden mensen als Pythagoras een seculierwetenschappelijk antwoord gegeven op de vraag waarom muziek invloed heeft op het genezingsproces. Maar veel wetenschap uit de oudheid was na de val van het West-Romeinse Rijk voor de middeleeuwse geleerden onbereikbaar geworden. Daarom ontbraken in de vroege middeleeuwen deze wetenschappelijke theorieën om muziek op vergelijkbare wijze aan medische therapieën te verbinden. Omdat de wetenschap werd gedomineerd door de geestelijkheid, verschoof ook de voorkeur voor seculiere inzichten naar meer religieus geïnspireerde verklaringen. Dit veranderde langzaam in de renaissance, toen steeds meer niet-religieuzen gingen studeren en de invloed van de geestelijkheid op het wetenschappelijk denken teruggedrongen werd. In de veertiende eeuw, door de groeiende handel met het Midden-Oosten, kon Europa opnieuw kennismaken met de klassieke wetenschappelijke teksten die daar bewaard waren gebleven. Zo groeide de interesse

voor de oudheid. Dit alles zorgde voor de *revival* van de seculiere verantwoording van de medische effecten van muziek.⁵

Verpeste muziek

In tegenstelling tot de vroege middeleeuwen zijn uit de late middeleeuwen wel bronnen beschikbaar die causale verbanden leggen tussen muziek en medisch handelen. Dit had veel te maken met de pestepidemie die vanaf de dertiende eeuw genadeloos door Europa trok. Om de epidemie het hoofd te bieden, schreven artsen medische traktaten waarin zij hun visie op de preventie en genezing van de pest beschreven. Omdat de Europese bevolking in grote angst leefde, greep ze alles aan om zich tegen de pest te beschermen. Hierdoor vonden deze pesttraktaten gretig aftrek. De vele verschillende pesttraktaten werden in grote hoeveelheden over Europa verspreid, waardoor er ook veel bewaard zijn gebleven.⁶

Voor de middeleeuwse mens moet deze epidemie extreem bedreigend zijn geweest, omdat het volledig onduidelijk was waar deze door veroorzaakt werd. Op volslagen willekeurige momenten laaide de ziekte plotseling op, om even onverwacht weer te verdwijnen. In alle lagen van de samenleving sloeg de ziekte blindelings om zich heen. Het was onvoorspelbaar wie gespaard bleef en wie niet. Sommige mensen zagen de pest als een straf van God voor zondig gedrag. Hierom werd bijvoorbeeld in de Italiaanse stadstaat Siena het gokken verboden, in de hoop dat deze verbeterde moraliteit van zijn burgers goddelijke vergeving zou opleveren. Anderen probeerden door boetedoening de bovennatuurlijke macht gunstig te stemmen. Dit kon door eindeloos te bidden, maar er waren ook mensen die geloofden dat een meer lijfelijke

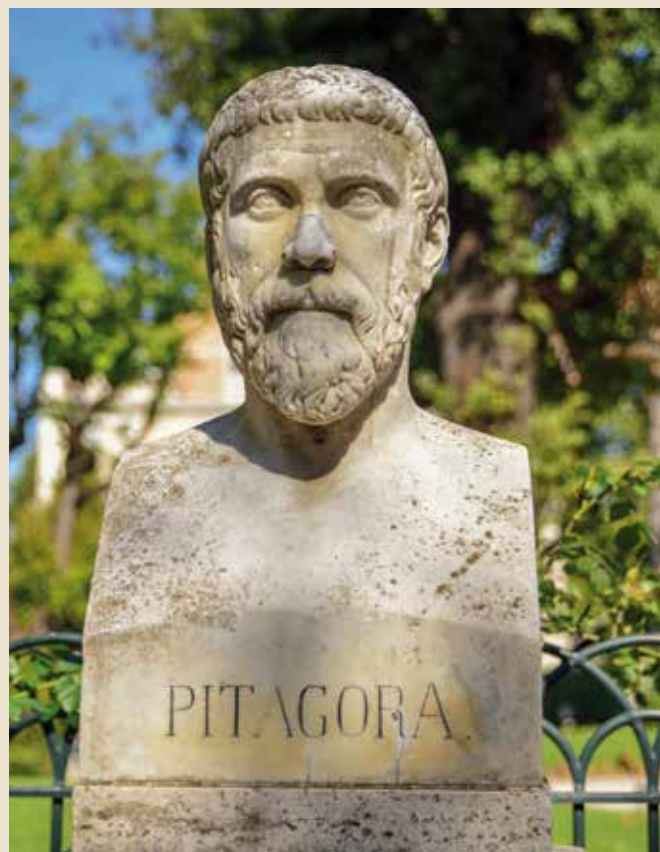
⁵ Callahan, C. (2000). Music in Medieval Medical Practice: Speculations and Certainties. *College Music Symposium*, 40, 151-164.

⁶ De wanhopige zoektocht naar bescherming tegen, en genezing van, de pest leidde op deze manier niet alleen tot een groeiende interesse voor Galenus, maar ook voor andere denkers uit de oudheid. Op deze manier heeft de pest bijgedragen aan de opkomst van de renaissance en het humanisme.

⁷ Chiu, R. (2012). Music, pestilence and two settings of o beate sebastiane. *Early Music History*, 31, 153-188, www.jstor.org/stable/23254008.

⁸ Chiu, R. (2012). Music, pestilence and two settings of o beate sebastiane. *Early Music History*, 31, 153-188.

⁹ Winslow, C., & Duran-Reynals, M. (1948). Jacme d'Agramont and the first of the plague tractates. *Bulletin of the History of Medicine*, 22 (6), 747-765, www.jstor.org/stable/44442234.

straf effectiever zou zijn. Deze beroepsboetelingen, de flagellanten, trokken van stad naar stad om met hun zelfkastijding vergeving te vragen voor alle maatschappelijke zonden. Ironisch genoeg waren zij daardoor juist vaak een van de oorzaken van de verspreiding van de pest. Echter, de meest gangbare gedachte was dat de pest door de lucht verspreid werd. Om die reden droegen de pestdokters een snavelmasker gevuld met geurige kruiden wanneer ze hun patiënten bezochten. De geurige lucht zou de kwalijke lucht buitenhouden. De burgers van Londen probeerden de pest juist met stank tegen te houden door alle beerputten open te zetten. En paus Clemens VI (1342-52) probeerde de lucht rond zijn paleis te zuiveren door zich te omringen met kampvuren. Ook muziek speelde tijdens de pestepidemie een belangrijke rol. Vanaf het begin van de epidemie tot het einde van de renaissance schreven artsen gezang voor als bescherming tegen de pest. Volgens hen kon alleen al de gedachte aan de gevreesde ziekte de pest veroorzaken. Zo stelde de Italiaanse arts Niccolò Massa dat het essentieel was vrolijk te blijven. Naast dat men het beste op een mooie plek kon verblijven, zoals een rijkelijk versierde kamer of een zorgvuldig onderhouden tuin, was het vooral voordelig om naar vrolijke muziek en zang te luisteren.⁷

Positieve gedachten

De kracht van positiviteit was een erkend principe met wortels in de oudheid. Volgens Aristoteles zetelde verbeeldingskracht, of de *imaginatio*, in het hart. Hier bevonden zich ook onze emoties. Er was een wisselwerking tussen de emoties en de balans in de humoren. Niet voor niets beschreef Galenus dat de melancholische gemoedstoestand veroorzaakt werd door een overschot aan zwarte gal. Dat gedachten zich konden vermengen met het bloed, waarna deze zich door het hele lichaam konden verspreiden en werkelijk fysieke veranderingen konden veroorzaken, was daarom ook een logische overtuiging. Zo was het in de veertiende eeuw algemeen bekend dat de *imaginatio* van de aanstaande moeder een grote invloed had op het uiterlijk en karakter van het ongeboren kind in haar baarmoeder. De effecten van de verbeeldingskracht konden zelfs miraculeuze proporties aannemen. Zo werden na het overlijden van Margaretha van Castello (1287-1320) in haar hart drie bewerkte steentjes gevonden: het baby'tje Jezus, zijn moeder Maria bij de kribbe, en Jozef met een witte duif. Tijdens haar leven was Margaretha blind geweest, maar ze had altijd zo levendig en gepassioneerd over de Heilige Familie gesproken (zó gepassioneerd, dat Margaretha uit haar kloosterorde was verstoten omdat zij haar te fanatiek religieus vonden) dat deze zich door de kracht van de *imaginatio* daadwerkelijk als steentjes in haar hart hadden gevormd.⁸

Negatieve gedachten konden echter even sterke gevolgen hebben. De Spaanse arts Jacme d'Agramont, die in de veertiende eeuw leefde, stelde daarom dat denken aan de dood tijdens een pestepidemie levensgevaarlijk was. Hierom raadde hij aan om tijdens een pestepidemie bij overlijden geen klokken te luiden, omdat de zieken gevoelig waren voor negatieve verbeeldingen bij het horen van de klokken. Maar als angstaanjagend klokkengebeier zulke negatieve effecten op de *imaginatio* en het lichaam kon hebben, dan kon vrolijke en harmonieuze muziek juist dienen als remedie! Daarom werden in veel medische pesttraktaten, van middeleeuwen tot en met de renaissance, adviezen gegeven over de bestrijding van de pest met vrolijke muziek. Een van deze schrijvers zei zelfs dat verhalen en muziek, samen met hoop en verbeelding, vaak nuttiger waren dan een dokter met zijn instrumenten.⁹

Ritme

Naast de melodie van de muziek kreeg in de late middeleeuwen ook het ritme meer aandacht. Dat mensen een hartslag hebben die te meten is bij de pols, was al bij Claudius Galenus bekend. Maar ▶

Linkerpagina: Borstbeeld van de Griekse geleerde Pythagoras. Boven: Gravure van een pestdokter. Gemaakt door Paul Fürst in 1656. Bron: University of California Libraries.

Een koor van zingende engelen, geschilderd door Jan van Eyck, ca. 1430-1432. Dit schilderij is een van de panelen van het altaar van de Sint-Baafskathedraal in Gent.

zonder een duidelijk begrip van de bloedcirculatie bleef dit een mysterieus verschijnsel. De Italiaanse arts en schrijver Pietro d'Abano (1250-1316) zag dat mensen op verschillende leeftijden een ander hartritme hadden. Hij was de eerste die beweerde dat contemporaine muziek deze hartslag kon beïnvloeden. Met de juiste muziek kon volgens hem een te snel kloppend hart afgeremd worden en een te langzaam hart versneld worden. Met de toepassing van de meerstemmige muziek, die mogelijk werd door de uitvinding van het muziekschrift in de twaalfde eeuw, was er een grote variëteit aan ritmes beschikbaar om de hartslag te reguleren.

‘Met de toepassing van de meerstemmige muziek was er een grote variëteit aan ritmes beschikbaar om de hartslag te reguleren’

Vanaf de vijftiende eeuw kwam de ontwikkeling van de muziek in een stroomversnelling, waarbij compositionele stijlen elkaar snel opvolgden. De ritmes die Pietro in de populaire muziek uit zijn tijd tot zijn beschikking had, waren niet langer populair en verdwenen. De nieuwere ritmes in de muziek waren niet goed bruikbaar om de hartslag te reguleren.¹⁰ Toch bleef muziek als preventief middel tegen kwalen zeker tot de achttiende eeuw in gebruik. En niet alleen wat betreft muziek en ritme. Ook individuele muziekinstrumenten konden specifieke geneeskrachtige werkingen hebben, zoals bijvoorbeeld beschreven door Richard Browne in 1729 in *Medicina Musica*.¹¹

Ratio

Toen vanaf de zeventiende eeuw het wetenschappelijk denken opkwam, en juist de ratio benadrukt werd, bleken muziek en medische wetenschap niet meer samen te kunnen gaan. Pas aan het einde van de negentiende eeuw, met het ontstaan van psychologie als nieuwe wetenschappelijke discipline, groeide de interesse voor de invloed van muziek op menselijk gedrag weer. In onze tijd zijn verschillende studies gedaan naar de effecten van muziektherapie op een aantal psychische klachten, zoals dementie, depressie en autisme. Muziektherapie blijkt inderdaad positieve effecten te hebben op deze klachten. Maar onderzoek naar zowel de effecten als de achterliggende werking van muziek op de mens is spaarzaam. Muziektherapie is daarom in de eenentwintigste eeuw nog een jonge wetenschappelijke discipline, maar wel één waarvan de wortels tot diep in de tijd teruggaan.¹²

Zo wisselde de verantwoording van muziek als medische therapie voortdurend. In de oudheid was muziek vooral een hulpmiddel om in harmonie te komen met de kosmos. In de middeleeuwen werd juist het verband met het geloof benadrukt,

zodat de mens weer in harmonie kwam met de engelen en hij beschermd werd tegen aardse verleidingen. In de renaissance greep men weer terug op de Griekse ideeën waarin de lichaamssappen direct invloed hadden op het menselijke denken en de gezondheid, en muziek gebruikt werd om via de *imaginatio* deze lichaamssappen te beïnvloeden. Tijdens de wetenschappelijke revolutie raakte muziek als medisch middel op de achtergrond, maar met de opkomst van de psychologie bleek muziektherapie als wetenschappelijk onderwerp toch aantrekkelijk. Uit beperkt onderzoek blijkt dat muziek soms een goede therapie is, bij bepaalde klachten.

Voor de tieners die wij iedere dag in onze les hebben, is dit eigenlijk oud nieuws. Zij hebben geen rationele verantwoording voor muziek nodig. Want zij weten allang dat als je depri bent en je onbegrepen voelt het helend werkt om stampvoetend naar je slaapkamer te gaan, je kamerdeur dicht smijten, en je favoriete jankmuziek knalhard door je koptelefoon te jagen. En ondanks dat zij vaak andere muziek luisteren dan de blues, weten zij precies wat John Lee Hooker in 1989 bedoelde. ■

¹⁰ Callahan, C. (2000). Music in Medieval Medical Practice: Speculations and Certainties. *College Music Symposium*, 40, 151-164.

¹¹ Brooke, Stephanie L. (red.) (2006). *Creative Arts Therapies Manual. A guide to the history, theoretical approaches, assessment, and work with special populations of art, play, dance, music, drama, and poetry therapies*. Springfield, Illinois: Charles C Thomas Publisher LTD, 170.

¹² Hooren, S. van, Vink, A., Poismans, K., Bruggen-Rufi, M., & Hakvoort, L. (2014). De klemtoon op muziek in therapie. *De Psycholoog*, 3, 10-18.

V for Vendetta

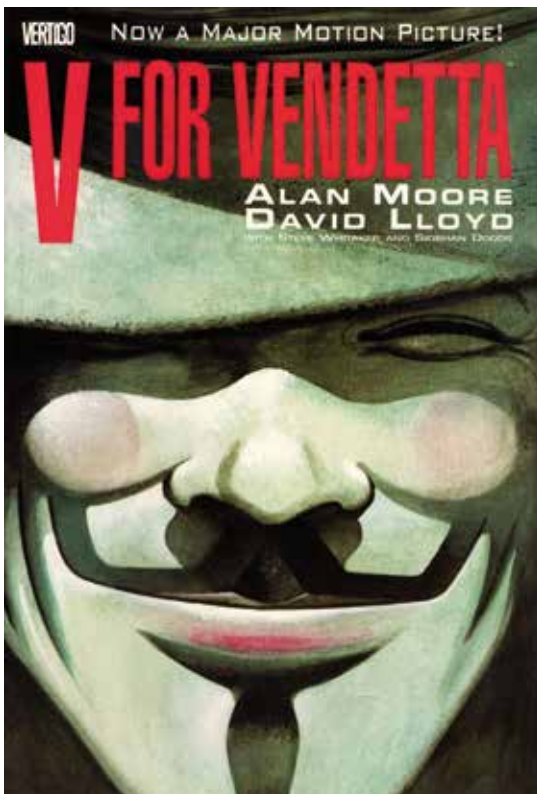
Aan de slag met graphic novel en film over anarchie versus tirannie

Over een paar dagen is het 5 november, de belangrijkste dag in *V for Vendetta*. Dit jaar is het 40 jaar geleden dat deze graphic novel uitkwam en 15 jaar geleden dat de bijbehorende film in de Nederlandse bioscopen werd getoond. *V for Vendetta* vertelt het fictieve verhaal over 'V' die probeert in een postapocalyptisch, fascistisch Engeland de macht terug te geven aan het volk. In deze les ontdekken en bespreken leerlingen historische analogieën en concepten uit het verhaal.

Remember, remember the fifth of november... Dit zinnenstuk komt meermaals voor in de graphic novel (1981) en de film (2005) *V for Vendetta* en wordt uitgesproken door hoofdrolspeler 'V' die een masker van Guy Fawkes draagt. De datum 5 november en de naam Fawkes verwijzen naar het historische 'gunpowder plot', waarin deze radicale katholiek op de betreffende dag in het jaar 1605 probeert het Engelse parlement op te blazen. De absoluut vorst van Engeland, protestant Jacobus I, overleeft de aanslag en laat Guy Fawkes zwaar straffen.

Deze historische verwijzing zegt veel over de rode draad die door het fictieve verhaal *V for Vendetta* loopt. Aan het begin van de film laat 'V' onder de tonen van Tsjaikovski's *Ouverture 1812* een symbolisch gebouw ontploffen om vervolgens te proberen in een jaar tijd – van 5 november tot en met 5 november – met behulp van het volk een einde te maken aan de totalitaire staat die het Engeland aan het einde van de vorige eeuw in zijn greep heeft. De graphic novel en de film zitten ►

Daan van Leeuwen is redacteur van Kleio.

V for Vendetta (graphic novel)

Alan Moore, David Lloyd
(DC Comics/Vertigo, Londen 2020), 296 blz.

V for Vendetta (film)

Regie: James McTeigue
Acteurs: Hugo Weaving, Nathalie Portman, Stephen Fry, John Hurt
Duur: 120 minuten

Hiernaast: Scène uit de film met hoofdrolspeelster Nathalie Portman. Onder: Scène uit de film *V for Vendetta*.

Vragen en stellingen

Deel 1: boek tot pagina 86 | film tot 55.18

- Welke kenmerken van een totalitaire staat zijn er in de opening te herkennen?
- *V for Vendetta* speelt zich af in een postapocalyptische wereld. Waarom gedijen totalitaire systemen hierin goed en welke historische analogieën ken je van soortgelijke postapocalyptische contexten?
- Hoe is hier de relatie tussen het fascisme en het nationalisme zichtbaar?

Deel 2: boek tot pagina 180 | film tot 01.35.28

- 'V' lijkt het totalitaire systeem te willen vervangen met anarchie. Maakt dat de hoofdpersoon een held of juist een antiheld?
- 'V' heeft het over de verantwoordelijkheid van het volk en de 'vox populi' in elke staatsinrichting. Ken je een historisch voorbeeld waarin het volk verantwoordelijkheid neemt om iets aan het systeem te doen? Hoe heeft dat uitgedaagd op korte en lange termijn?
- Welke rol heeft de media voor zowel de Engelse staat als voor 'V'? Welke is meer wenselijker?

Deel 3: boek tot pagina 288 | film tot 02.00.00

- 'Elke revolutie heeft een katalysator nodig.' Welke is dat in *V for Vendetta*? Welke was dat voor de Amerikaanse, Franse of Russische? Waar zit het verschil?
- Hoe reageert de dictator op de katalysator? Past dat wel of niet goed bij een autocratie?
- Welke overeenkomst zie je hierin met bijvoorbeeld de reactie van Filips II op het begin van de Nederlandse Opstand?
- Ken je een historisch persoon die lijkt op hoofdpersoon 'V'? Kan een eenling het opnemen tegen de staat?
- 'Remember, remember the fifth of November...' Waarom zouden de makers ervoor hebben gekozen om deze zin als een rode draad door het verhaal te laten lopen? Welke overeenkomsten zijn er nog meer met het buskruitcomplot van Guy Fawkes (1605)?

vol met interessante historische verwijzingen die leerlingen kunnen uitdagen om verschillende soorten generieke vergelijkingen te maken. Niet alleen met totalitaire systemen, maar ook met de kracht van symboolpolitiek, propaganda en censuur in de media, succesvolle en onsuccesvolle staatsgrepen, de eenling versus de staat en de sterke en zwakke kanten van een dictator in verschillende tijdvakken.

De graphic novel en de film zijn nog steeds populair. Het centrale thema dat een individu wel degelijk het verschil kan maken en in opstand kan komen tegen de machtig greep van de staat spreekt ook moderne 'revolutionairen' aan. Zo is het masker van de hoofdpersoon (en daarmee dus ook van Guy Fawkes) het symbool geworden van de internationale beweging van (hack) activisten Anonymous en werd het gedragen door demonstranten die meededen met Occupy. Ook was het masker populair onder de Hongkong-demonstranten in 2019. Er zullen zeker leerlingen zijn die het masker herkennen.

Wat?

De literatuurstudie van de graphic novel en film kan op verschillende manieren worden benaderd; in een projectweek kunt u samen met de collega's van de vakgroep Engels een week actief het boek lezen en de film bekijken, terwijl de leerlingen een logboek bijhouden. Naar aanleiding van de logboekverslagen en gekozen fragmenten worden er vragen beantwoord en historische analogieën bediscussieerd. U kunt er ook voor kiezen om een langere periode het boek en de film te bespreken in de klas terwijl u parallel lesgeeft over totalitaire systemen. Het boek dient dan als 'lesson study'.

'Het thema dat een individu in opstand kan komen tegen de machtige staat spreekt ook moderne "revolutionairen" aan'

De leerlingen lezen en kijken thuis en nemen hun aantekeningen mee naar de les. Een derde optie is om *V for Vendetta* als een challenge te benaderen en elke week een lees- en kijkopdracht mee te geven. Gedurende de lesweek krijgen de leerlingen de kans om in een van de gangen of lokalen op school op een poster berichten achter te laten onder de stellingen of vraagstukken die de docent elke week publiceert bij het gelezen fragment. U kunt dit natuurlijk ook digitaal doen in de vorm van een padlet of blog.

Voor wie?

De opdracht is geschikt voor vmbo-tl 4, bovenbouw havo en vwo.

Wanneer?

Zet deze opdracht in als u totalitaire systemen (tijd van de wereldoorlogen en tijd van televisie en computer) behandelt. Het past ook bij de historische context Duitsland in Europa 1918-1991 voor havo.

Hoe lang?

Een lessenreeks van minimaal drie lessen.

Hoe werkt het?

De leerlingen benaderen de graphic novel en film als een literatuurstudie waarin ze op zoek gaan naar de historische analogieën en concepten in het fictieve beeldverhaal. Kunnen ze met de kennis van totalitaire systemen, zoals de Sovjet-Unie onder Stalin of het Duitse nationaalsocialisme of Italiaanse fascisme in de jaren dertig en veertig vergelijkingen maken en de gemene deler ontdekken? Ze lezen en bekijken elke les (van tevoren) een fragment en maken aantekeningen in hun logboek. In de les bespreekt u de thema's en stelt

u verdiepende vragen. U kunt er een onderwijs-leergesprek van maken of een discussievorm gebruiken. Laat ze bijvoorbeeld in een circuit bij verschillende posters een stelling bespreken en noteren. Als ze vervolgens doordraaien en andere leerlingen tegenkomen, bespreken ze de stelling en lezen ze wat andere leerlingen hebben genoteerd onder de desbetreffende stelling.

Wat levert het op?

De graphic novel is vaak nog een onderbelicht medium in de klas. Toch kan deze stipvorm goed ingezet worden als middel bij een activerende werkvorm of als studieobject bij verschillende vakken, bijvoorbeeld bij geschiedenis of Engels. *V for Vendetta* kan goed gebruikt worden om op een andere manier totalitaire systemen te bestuderen en betekenisvolle parallellen te trekken met andere tijdvakken of de actualiteit. Bij Engels kan de graphic novel bestudeerd worden als een toegankelijk en aansprekend literatuurgenre. In *V for Vendetta* kunt u immers thema's als gender en ras, macht en politiek, en helden en antihelden vinden, maar het is veel laagdrempeliger dan klassieke werken. ■

Pagina uit de graphic novel.

Deze les is gebaseerd op een soortgelijke les van Justin Cosner, die hij heeft gepubliceerd op studiesinthenovel.org.

- Beluister *Ouverture 1812* van Tsjajkovski door deze code te scannen vanuit de Spotify-app.

Balanceren onder Stalin

Russische componisten in de Sovjet-Unie

Russische componisten behoren tot de beste en meest geliefde ter wereld. Enkele van de grootsten hielden zich noodgedwongen staande onder Stalins terreur, soms balancerend op de rand van de afgrond. Sergej Prokofjev (1891-1953) en Dmitri Sjostakovitsj (1906-1975) maakten beiden de Russische Revolutie mee. En bij beiden klinkt het lot van hun geliefde vaderland door in hun werk.

Prokofjev, die op zijn negende zijn eerste opera componeerde, verbleef tijdens de Eerste Wereldoorlog op het conservatorium om het front te ontlopen. Tijdens de revoluties van 1917 leverde hij composities af alsof er niets aan de hand was, tot het hem daagde dat Rusland even geen behoefte had aan zijn muziek. Hij had toen al naam gemaakt bij vriend en vijand met zijn avantgardistische composities. Met officiële toestemming vertrok hij in mei 1918 naar de Verenigde Staten, waar zijn poging een opera opgevoerd te krijgen mislukte. In 1920 beproefde hij zijn geluk in Europa als componist, pianist en dirigent. Vooral in Parijs, waar hij in een concurrentiestrijd met Stravinsky belandde, was hij populair. Zijn roem bereikte ook de Sovjet-Unie, waar hij in 1927 terugkeerde voor een succesvolle concerttour van twee maanden. Intussen had Prokofjev zich, sinds 1924 aanhanger van *Christian Science*, afgekeerd van de modernistische stijl uit zijn jonge jaren.

Toen hij in 1929 in Moskou een 'auditie' van zijn ballet *Le pas d'acier* bijwoonde, werd hij na afloop over de inhoud ondervraagd door de Russische Organisatie van Proletarische Musici: was de fabriek die in het stuk voorkwam een kapitalistische of een Sovjetfabriek? En in het laatste geval: hoe had hij daar dan informatie over ingewonnen, nu hij sinds 1918 nauwelijks meer in zijn vaderland was geweest? Prokofjev weigerde op politieke vragen in te gaan, waarna zijn ballet werd afgefaxeld als contrarevolutionair en fascistoïde, en bijgevolg niet in het Bolsjojtheater werd opgevoerd.

Heimwee

Tijdens de Grote Depressie van de jaren dertig was er in Europa geen markt voor zijn composities en verdiende hij met toenemende weersin zijn brood als pianist. Heimwee lokte hem uiteindelijk terug naar de Sovjet-Unie, waar de opheffing van de Organisatie van Proletarische Musici in 1932 weer mogelijkheden schiep. Na vier jaar heen en weer reizen tussen Parijs en Moskou, waar steeds meer composities de goedkeuring van de Sovjet-autoriteiten kregen, vestigde het gezin zich in 1936 in de Russische hoofdstad.

Aanpassing aan de richtlijnen van de Commissie voor Kunstzaken bleek niet eenvoudig. Prokofjevs kindermuziek en zijn wereldberoemde *Peter en de Wolf* konden nog door de beugel, maar de opvoering van een ballet werd tot nader order uitgesteld, omdat de afloop de voorzitter niet beviel. Zelfs de gigantische, bombastische *Cantate voor de 20e verjaardag van de Oktoberrevolutie* mocht in 1937 tot zijn verbijstering niet worden opgevoerd: de voorzitter van de kunstcommissie, Platon Kerzjentsev, steigerde bij het gebruik van de letterlijke teksten van Marx, Lenin en Stalin – 'eigendom van het Sovjetvolk' – en de 'onbegrijpelijke muziek'. Bovendien was er in het stuk

meer aandacht voor de geschiedenis dan voor het gelukkige leven in het arbeidersparadijs. Prokofjev kreeg uiteindelijk maar een kwart van de beloofde beloning en maakte de eerste opvoering niet meer mee. Die was in 1966, dertien jaar na zijn dood, en ook nog incompleet: in het vuur van de destalinisatie waren verschillende delen, waaronder de teksten van Stalin, verwijderd. De 'Oktobercantate' bevat zeer beeldende muziek: in het deel dat de revolutie zelf beschrijft zijn machinegeweren, marcherende soldaten en sirenes te horen. Inmiddels is het (onder de Russische dirigent Valery Gergiev) weer aan een opmars bezig. Bij opvoeringen wil nog weleens een als Lenin verklede acteur met zijn vuist komen zwaaien.

De rest van zijn leven paste Prokofjev zich zo goed mogelijk aan aan de eisen van het Sovjetregime. Hij schreef onder meer de muziek bij Eisensteins film *Alexander Nevsky*, een opera (waarvan de opvoering werd uitgesteld vanwege de arrestatie en executie van de producer), verschillende sonates en een vrolijk stuk voor de zestigste verjaardag van Stalin. Zolang hij in zijn composities het socialistisch realisme trouw bleef, had hij succes. Het is nooit duidelijk geworden in hoeverre hij zelf achter het regime stond; er wordt wel beweerd dat hij in zijn pianosonates 6, 7 en 8 (de 'Oorlogs-sonates') uit 1939 subtiel zijn ware gevoelens liet blijken.¹ In 1945 veroorzaakte zijn hoge bloeddruk een ongelukkige val en hij moest zijn productie beperken. Nog net vóór het in werking treden ►

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

Daniël Jaffé, Sergej Prokofjev (1998, ed. 2008), 160.

Linkerpagina: Prokofjev woonde tussen 1918 en 1920 in de Verenigde Staten. Bron: Library of Congress. Onder: Balletdansers Leonide Massine en Alexandra Danilova tijdens een uitvoering van *Le pas d'acier* in Frankrijk in 1927. Foto: © Sasha/Victoria and Albert Museum, London.

van de zjdanovdoctrine (in 1948), die hem en Sjostakovitsj neersabelde als ‘formalisten’ die de principes van de klassieke muziek verkwanselden ten faveure van ‘zenuwslopende’ herrie, rondde hij zijn *Zesde Symfonie* en zijn *Negende Pianosonate* af. Van acht van zijn eerdere werken werd vervolgens de opvoering verboden, waarna voor de zekerheid de rest ook niet meer werd geprogrammeerd. In augustus 1948 had Prokofjev serieuze financiële problemen. Zijn productie kelderde, maar de kwaliteit van zijn laatste composities allerminst. De gekwelde componist overleed op 5 maart 1953, op dezelfde dag als Stalin; dat maakte het nog ingewikkeld om hem op tijd te begraven.

Uitzonderlijk talent

Dmitri Sjostakovitsj was elf jaar tijdens de Oktoberrevolutie. Ook hij bleek als kind al over een uitzonderlijk talent te beschikken. Net te laat geboren voor de Russische Avantgarde produceerde hij wel degelijk opzienbarende, onconventionele muziek. Op het conservatorium, waar hij op zijn dertiende werd toegelaten, stelde hij zijn leraren al teleur door niet de klassieke componisten, maar Prokofjev tot voorbeeld te nemen. Bovendien ontbrak het hem aan socialistisch enthousiasme. Zijn afstudeerwerk, zijn *Eerste Symfonie*, trok echter alom de aandacht en werd al snel in het buitenland opgevoerd.

Zijn eerste opera werd fel aangevallen door de Russische Organisatie van Proletarische Musici en slecht ontvangen door pers en publiek. Zijn tweede opera, *Lady Macbeth uit het district Mtsensk*, bleek in 1934 echter precies aan de Sovjetrichtlijnen te voldoen.

In 1936 bracht Stalin een bezoek aan een opvoering van deze – zeer succesvolle – opera, gaf duidelijk blijk van zijn ongenoegen, en liep zonder een woord te zeggen weg uit het theater. Sjostakovitsj was lijkbleek toen hij het applaus in ontvangst nam. En dit was nog maar het begin. In de *Pravda* werd het werk fel bekritiseerd, waarna een nationale campagne tegen de arme componist in gang werd gezet. Ook aanvankelijke bewonderaars bekenden dat ze de duidelijke tekortkomingen

over het hoofd hadden gezien. Medestanders van Sjostakovitsj verzetten zich echter en zelfs maarschalk Michail Toechatsjevski (later zelf slachtoffer van Stalins zuiveringen) liet informeren of hij veilig was.

Toen ook zijn volgende werk, een ballet, in de *Pravda* werd aangevallen, beloofde Sjostakovitsj beterschap in een gesprek met Platon Kerzjentsev en vroeg hij tevergeefs om een onderhoud met Stalin. Hij kreeg geen opdrachten meer en had nauwelijks inkomsten. Om hem heen werden steeds meer vrienden en medekunstenaars gearresteerd en gedood in de Grote Terreur, die in 1936 vol van start ging. In dit jaar werkte de componist aan zijn *Vierde Symfonie*, waarvan hij echter vrijwillig de repetities stopzette; vrienden zeiden later dat hij waarschijnlijk gedwongen werd dit te doen. In elk geval moet deze actie zijn leven hebben gered. Dat jaar produceerde hij voornamelijk ‘veilige’ filmmuziek, Stalins favoriete genre. Zijn *Vijfde Symfonie* was conservatiever dan zijn eerdere werken en werd een groot succes: het publiek was steeds tot tranen geroerd. Sjostakovitsj gaf het werk de ondertitel: ‘Het antwoord van een Sovjetkunstenaar op gerechtvaardigde kritiek.’ Stalin was er weg van, maar de componist zelf vertelde later dat hij het stuk opdroeg aan het Russische volk, dat heel goed begreep wat er gebeurde en waar de muziek werkelijk over ging. Tekenend is wel dat het publiek de compositie met zoveel enthousiasme ontving, dat de autoriteiten argwaan kregen en elke opvoering onder officieel toezicht plaatsvond.

‘Sjostakovitsj produceerde voortaan nietszeggende stukken, die juist door hun gebrek aan kwaliteit een lange neus naar het regime lijken te maken’

De symfonie heeft vier delen, en in elk deel is naast de schijnbaar conventionele muziek een vreemde wending of een dissonant te horen. De goede verstaander hoort een spottende, sarcastische toon in de eerste twee delen van het stuk, daarna leed, angst en chaos in de laatste delen. Sjostakovitsj zou over het laatste deel hebben gezegd dat het de geforceerde vreugde van het arbeidersparadijs weergaf: ‘Het is alsof iemand je met een stok slaat en zegt: “Het is je plicht om blij te zijn, het is je plicht om blij te zijn.” Je staat half verdoofd op en je mompelt: “Het is mijn plicht om blij te zijn, het is mijn plicht om blij te zijn.”’ De dubbele bodem is Stalin duidelijk ontgaan: die was blij met de herkenbare melodieën. Nu Sjostakovitsj weer in de gratie was, componeerde hij een aantal patriottische stukken, waaronder zijn *Zevende Symfonie*. De *Achtste*

Lady Macbeth uit het district Mtsensk in het Teatro Comunale di Bologna, december 2014, met Svetlana Sozdateleva als Katerina Lvovna Izmajlova en het gezelschap Helikon-Opera uit Moskou. Foto: Lorenzo Gaudenzi.

Neêrlandsch bloed of het Wilhelmus

Een land krijgt het nationale volkslied dat het verdient. Volksliederen zijn nogal onderhevig aan politieke omwentelingen. Zo kende Nederland nog geen honderd jaar geleden een ander volkslied dan het *Wilhelmus*.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

Dat volksliederen nogal eens veranderen is goed te zien aan de DDR. Daar zong men tot aan *Die Wende* graag over het feit dat men na de oorlog uit de ruïnes weer was herrezen ('Auferstanden aus Ruinen'). Na de bouw van de muur werd de tekst aangepast, immers, in de tekst komt de regel 'Deutschland, einig Vaterland' voor. En daar werd na 1961 duidelijk niet meer naar gestreefd. Bij officiële gelegenheden werd het volkslied sindsdien niet meer gezongen. Ook het Nederlandse volkslied is aan verandering onderhevig

geweest. We kennen allemaal het *Wilhelmus*, maar dat is pas sinds 1932 ons officiële volkslied. Voor 1932 werd het lied *Wien Neêrlandsch bloed* gezongen bij belangrijke gebeurtenissen.

Wedstrijd

Na de Franse Tijd werd Nederland in 1815 een Verenigd Koninkrijk met de Oostenrijkse Nederlanden (België dus) onder leiding van koning Willem I. En bij dat nieuwe land hoorde een nationaal volkslied. Maar hoe krijg je een nieuw volkslied? Door een wedstrijd uit te

schrijven. De dichter-koopman-in-verfstoffen Hendrik Tollens won de uitgeschreven wedstrijd in 1816, en voilà, het nieuwe volkslied was geboren. Stukje muziek eronder en klaar is Kees, toch? Nou, zo gemakkelijk ging dat niet. Ten eerste bestond er al een lange traditie van het zingen van het *Wilhelmus*, het lied van de opstandelingen, dus er waren velen die dit tot nieuw officieel volkslied wilden laten uitroepen. Maar het *Wilhelmus* werd te veel geassocieerd met de antipatriottische Oranjegezinden. In de nieuwe staat moest blijikbaar inclusiviteit

Handschrift Brussel uit 1570, met daarin het *Wilhelmus*. Op de rechterpagina staat de tekst: 'Ghecompeert ende Ghemaectt door ionck-heer philips van marnick heere van sinte aldegonde excellent poeet.' Collectie: Koninklijke Bibliotheek België.

gelden: niet alleen de prinsgezinden waren er welkom, ook de patriotten van het eerste uur moesten zich er thuis voelen. Er waren nog wel wat hobbels om de nieuwe natie de tekst van *Wien Neêrlandsch bloed* te laten zingen. Want vanaf het moment dat de door het Congres van Wenen bedachte samenvoeging van Nederland en België als bufferstaat was geboren, waren de zuiderburen niet erg enthousiast over het *Wilhelmus*. Het lied hoorde toch meer bij de protestantse noordelijke Hollanders. Vandaar dat een geheel nieuw lied in het geheel nieuw te vormen Verenigd Koninkrijk der Nederlanden een beter idee zou zijn. Maar of de Belgen blij waren met een lied met in de titel het woord 'Neêrlandsch', valt nog te bezien. Vanaf 1830 gingen de Belgen hun eigen weg en kregen zij hun eigen volkslied (de *Brabançonne*, die eerst alleen in het Frans werd gezongen; pas later kwam er ook een Duitse en een Nederlandse tekst bij).

De Bijbel en het Wilhelmus

Nederland ging nog zo'n honderd jaar door met *Wien Neêrlandsch bloed*. De woorden uit de tweede regel ('van vreemde smetten vrij') waren een verwijzing naar de Fransen die hier rond 1800 bijna twintig jaar de dienst hadden uitgemaakt. Maar door de toestroom van steeds meer mensen uit de koloniën, met name Nederlands-Indië, ontstond er kritiek op het lied dat door de tweede regel met racisme werd geassocieerd. Vergeet ook niet dat koningin Wilhelmina meer binding had met het *Wilhelmus*, dat over haar (verre) familielid Willem van Oranje ging. Tijdens haar inhuldiging in 1898 werd dan ook het *Wilhelmus* gezongen. Het was dus niet altijd zonneklaar welk lied wanneer moest klinken. Op 10 mei 1932 besloot de ministerraad onder leiding van

de katholieke Charles Ruijs de Beerenbrouck om het volkslied te veranderen. Het confessionele kabinet met daarin vier katholieke en vijf protestantse ministers hakte zelfstandig de knoop door. *Wien Neêrlandsch bloed* had afgedaan, het *Wilhelmus* deed officieel zijn intrede als nationaal volkslied dat bij officiële gebeurtenissen moest worden gespeeld en gezongen. Daar waren overigens nogal wat debatten aan vooraf gegaan. Met name de SGP-fractie onder leiding van dominee Kersten ijverde voor de invoering van het *Wilhelmus*. In de vijftien coupletten staan immers nogal wat verwijzingen naar de Bijbel (maar liefst meer dan 130, volgens onderzoeker Bron in 1946). Dit zal ongetwijfeld een reden zijn geweest dat de strenge calvinisten er op bleven hameren *Wien Neêrlandsch bloed* te vervangen. Opmerkelijk genoeg is het besluit in de ministerraad nooit bekrachtigd door de Tweede Kamer. Overigens was niet iedereen het met de keuze van het *Wilhelmus* eens. Het verzuilde Nederland leefde strikt gescheiden en er waren genoeg katholieken die het *Wilhelmus* beschouwden als een protestants lied. Er waren zelfs katholieke scholen in de jaren twintig van de twintigste eeuw die weigerden het *Wilhelmus* te zingen met de leerlingen omdat het werd gelieerd aan Willem van Nassau, die toch niets minder was dan een *die-hard* protestant.

Staand zingen

Enkele jaren geleden ontbrandde in het parlement opnieuw een discussie over het volkslied. Moesten leerlingen verplicht worden het *Wilhelmus* op school (staand) te leren zingen, of moest dit vrijwillig blijven? Het doel van het plan van kabinet-Rutte III was om de integratie in de ontzuilde, gesegregeerde samenleving van jongs af aan te bevorderen. Ongetwijfeld hadden de initia-

Wien Neêrlandsch bloed

*Wien Neêrlandsch bloed door d'aderen vloeit,
Van vreemde smetten vrij,
Wiens hart voor land en koning gloeit,
Verheff' den zang als wij:
Hij stell' met ons, vereend van zin,
Met onbeklemd borst,
Het godgevallig feestlied in
Voor vaderland en vorst.*

*De Godheid, op haar hemeltrou,
Bezongen en vereerd,
Houdt gunstig ook naar onzen toon
Het heilig oor gekeerd:
Zij geeft het eerst, na 't zalig koor,
Dat hooger snaren spant,
Het rond en hartig lied gehoor
Voor vorst en vaderland.*

Op YouTube staat een uitvoering van dit lied met de tekst in beeld: youtu.be/qfbl57nQNYU.

Parodie op *Wien Neêrlandsch bloed*, met alternatieve tekst. Op Het Geheugen (geheugen.delpher.nl) is de rest van de tekst te vinden. Bron: Meertens Instituut.

tiefnemers gekeken naar de Verenigde Staten van Amerika waar in scholen, staand voor de Amerikaanse vlag, de zogenaamde *Pledge of Allegiance* (eed van trouw) wordt uitgesproken. *E pluribus unum* (uit velen een) is dan ook het motto van de Verenigde Staten, refererend aan de verschillende achtergronden die er zijn in de VS. Van verplicht staand het *Wilhelmus* zingen is het (nog) niet gekomen in Nederland, maar er dient tijdens de lessen wel uitleg gegeven te worden over het volkslied *an sich*. U bent echter vrij om dit lesonderdeel staand zingend, zittend zingend of in het geheel niet-zingend uit te voeren. ■

De ideale samenleving

Geschiedenis en filosofie in één les

De invloed van de Grieken uit de klassieke oudheid zien we terug in onze taal, kunst en ideeën. In deze les gaan we in op de verspreiding van de Griekse beschaving. Leerlingen onderzoeken de methode van denken die eigen is aan de ontwikkeling van democratisch bestuur in de Griekse stadstaten. Doel is om leerlingen te laten nadenken over de manier waarop een samenleving bestuurd wordt en of deze manier rechtvaardig is. De werkwijze van de les is gebaseerd op een bekend gedachte-experiment van de Amerikaanse filosoof John Rawls.

Niels Lubberman is docent geschiedenis op het Veurs Lyceum in Leidschendam. Op www.nielslubberman.nl plaatst hij met enige regelmaat lesideeën en materiaal.

Wat?

In zijn boek *A theory of justice* beschrijft John Rawls een gedachte-experiment dat tot doel heeft een maatschappij te creëren die in hoge mate rechtvaardig zou zijn. Het idee is dat je een groep mensen beslissingen laat maken over de manier waarop zij de samenleving willen inrichten, zonder dat ze weten welke positie zij zelf in deze samenleving zullen innemen. De regels worden gekozen vanachter een 'sluier van onwetendheid' zoals Rawls dit zelf noemt. Deelnemers aan het gedachte-experiment gaan dus in discussie over hoe hun

stad bestuurd moet worden. Ze weten echter niet wie ze zijn, welke functie ze hebben, of ze een man of een vrouw zijn, en of ze arm of rijk zijn. Ze hebben dus totaal geen informatie over hun eigen positie binnen deze samenleving.

Voor wie?

Eerste leerjaar vmbo-t, havo en vwo.

Wanneer?

Deze les kan ingezet worden bij het hoofdstuk over de Griekse kolonisatie van het Middellandse Zeegebied omstreeks 750 v.Chr. Dit sluit aan bij het kenmerkende aspect over de verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur.

Hoe lang?

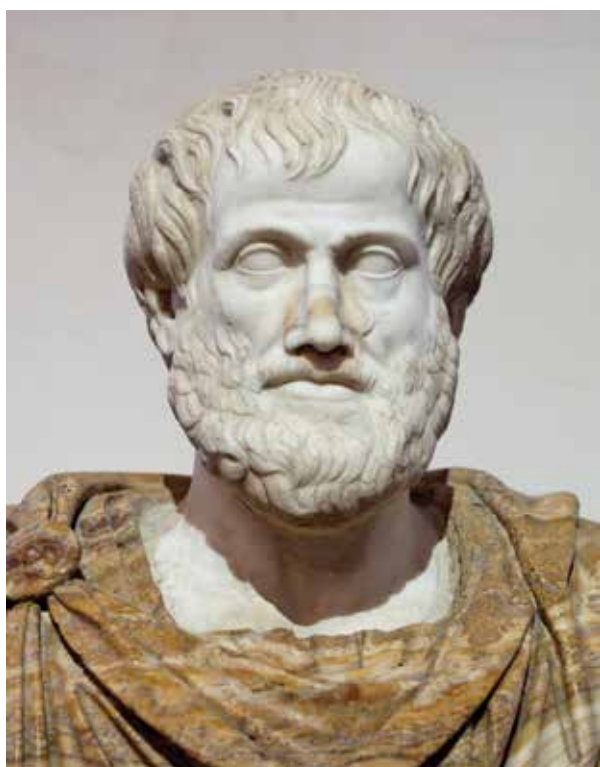
Minimaal een lesuur van 50 minuten.

Hoe werkt het?

De klas wordt in groepen van zeven tot acht leerlingen verdeeld. Dankzij de grote groepen zal de discussie binnen de groep interessanter worden. Het is ook makkelijker met nabespreken, omdat de docent meer overzicht heeft. Elke leerling krijgt een rolkaart. Er zijn verschillende rollen, zoals de slaaf, de boer, de filosoof en de aristocraat. Op de kaart staat een korte beschrijving van de rol. De klas krijgt vervolgens te horen dat ze als een groep Grieken een nieuwe kolonie moet stichten, omdat er

Buste van Aristoteles, Romeinse kopie naar een Grieks, bronzen origineel van Lysippos uit ca. 330 v.Chr. Collectie Museum Palazzo Altemps, Rome.

in de moederstad sprake is van overbevolking en een tekort aan landbouwgrond.

Nadat de groepen zijn gemaakt en de leerlingen bekend zijn met hun rol, gaat de docent verder met het verhaal. De kolonisten verlaten hun moederstad en gaan op zoek naar nieuwe gebieden. Eenmaal op de Middellandse Zee komen de schepen in een storm terecht. De schepen dreigen met man en muis te vergaan, maar dan grijpen de goden in. Verdwaasd en gedesoriënteerd ontwaken de kolonisten op een eiland, niet meer wetende wie zij zijn. De goden hebben het geheugen en daarmee de identiteit van de kolonisten gewist. De leerlingen moeten hun rolkaart in het midden van de tafels leggen. Niemand weet meer wie hij was en zal ook niet weten wie hij wordt als de rolkaarten aan het einde van de les opnieuw worden uitgedeeld.

De leerlingen krijgen de taak om een nieuwe samenleving op te bouwen. Ze krijgen de kans om met elkaar te discussiëren over de bestuursvorm die ze willen voor hun nieuwe kolonie. Ze mogen kiezen uit aristocratie, oligarchie, monarchie of democratie. Doordat leerlingen niet weten welke rol ze aan het eind van de les zullen krijgen, moeten ze nadenken over de manier waarop ze hun kans op een goed leven in de nieuwe samenleving kunnen vergroten. Hoe waarborg je jouw eigen vrijheid en je eigen geluk? De gemaakte keuzes moeten door de hele groep worden gedragen. Nadat de groepsleden een bestuursvorm hebben gekozen, mogen er nog vijf wetten worden uitgevaardigd. Met behulp van deze wetten kan de groep bepaalde onrechtvaardigheden verbieden of voorwaarden scheppen voor een eerlijke verdeling van de macht. De docent kan er tijdens de les meerdere malen voor kiezen om discussies uit verschillende groepen klassikaal te behandelen. Op deze manier kunnen de groepen van elkaar leren en de docent kan eventueel bijsturen. De discussie kan zich in verschillende richtingen ontwikkelen. Wat is de beste manier van besturen? Moeten we slavernij afschaffen? Zijn verschillen in

inkomen te rechtvaardigen? Hoe beschermen we de zwakkeren in de samenleving? Aan het eind van de les bespreek je de verschillende antwoorden van de groepen. Centraal moet staan de reden waarom ze tot bepaalde keuzes zijn gekomen en welke gevolgen die keuzes zullen hebben. Vergelijk de verschillende antwoorden van de groepen en vraag door zodat leerlingen hun eigen ideeën moeten overdenken.

Wat levert het op?

In het hoofdstuk over de oude Grieken gaan de meeste lesmethodes in op de vraag wat filosofie is. Soms krijgen de leerlingen enkele vragen voorgelegd zoals ‘wat is de zin van het bestaan?’ of ‘hoe weten we of iets echt waar is?’ Het nadeel is dat deze vragen slecht ingeleid worden en vaak niet aansluiten bij de beleving van de leerlingen. Daarnaast blijven deze opdrachten erg aan de oppervlakte en de leerling krijgt vooral het idee dat filosofie geneuzel is. Door een gedachte-experiment uit te werken in de vorm van een spel maak je het makkelijk voor de leerlingen om zich in te leven in het vraagstuk. De vraag wordt minder abstract. Als ik deze werkvorm in de klas gebruik zijn leerlingen vaak erg betrokken. Ze willen dat hun

DEMOCRATIE
Iedereen heeft een stem in de **democratie**. Beslissingen worden genomen bij meerderheid. Dit wil zeggen dat er over elk idee/maatregel/wet wordt gestemd. Hierdoor kan het wel heel lang duren voordat er eindelijk een beslissing komt.
Deze groepen mochten **niet** stemmen in het oude Athene:
- vrouwen en kinderen;
- vreemdelingen;
- **slaven**.

MONARCHIE
Een iemand krijgt het voor het zeggen. De koning mag eigenlijk alles beslissen. Maar natuurlijk wil hij wel rekening houden met zijn onderdanen. Daarom luistert hij naar zijn onderdanen, maar als hij het oneens is met hen dan drukt hij zijn eigen mening door.
De grote voordelen zijn:
- het beslissen gaat heel snel.
- het systeem is heel duidelijk.

ARISTOCRATIE
Regering door de beste. Alleen de almste, rijkste en aetkaste mensen mogen in de regering zitten. Zij beslissen wat het beste is voor alle andere inwoners van de stad.
Alle beslissingen worden genomen door een kleine groep. De titel ‘**Aristocraat**’ was erfelijk, hierdoor waren de kinderen van de aristocraten verzekerd van een goede positie als ze later volwassen waren.

OLIGARCHIE
De regering is in handen van een kleine groep hele rijke mensen. Wanneer je maar genoeg geld hebt dan mag je meebehebben en als je mag meebehebben dan kun je ervoor zorgen dat je ook rijk blijft.
De rijke regeerders kunnen met hun geld allerlei mooie en belangrijke gebouwen bouwen voor de bevolking. Met geld kun je heel ver komen.

samenleving de ‘beste’ wordt. Belangrijk is dat je leerlingen de ruimte geeft tijdens de nabespreking. Ga met de klas in op de antwoorden en probeer samen te onderzoeken hoe ze op deze antwoorden zijn gekomen. Als je hierdoor afdwaalt van de centrale vraag, dan hoeft dit geen probleem te zijn. Filosofie is uiteindelijk een zoektocht naar de waarheid, waarbij we onszelf constant afvragen waar onze eigen ideeën en aannames op gebaseerd zijn. Het daadwerkelijke doel van de les is om uiteindelijk uit te leggen wat filosofie is door de leerlingen mee te nemen in een echt filosofisch gesprek. ■

Linkerpagina: Voorbeeld van een rolkaart. Boven: Beschrijving van de regeringsvormen in het lesmateriaal. Onder: Schilderij van de Akropolis in Athene, door Leo van Klenze, 1846. Collectie Neue Pinakothek, München.

Op www.vgnkleio.nl staat een werkblad en ander materiaal bij deze les.

Lasha tumbai!

Het Eurovisie Songfestival als politiek strijdtoneel

Douze points! Deze uitspraak is onlosmakelijk verbonden met het Eurovisie Songfestival. Tegenwoordig staat deze zangwedstrijd garant voor drie avonden vol diverse optredens en kijken er ruim 180 miljoen mensen naar. Europa is voor even één, zo lijkt het. Toch is er regelmatig ophef over inzendingen. Er zijn politieke controverses, waardoor de geschiedenis van Europa in de klas ook behandeld kan worden aan de hand van deze zangwedstrijd.

Lisa Oskamp is
redacteur van Kleio.

Marcel Bezençon van de European Broadcasting Union (EBU) zag hoe succesvol het Italiaanse *Festival di Sanremo* was en nam dit over. Het doel was het verbinden van landen en het samenbrengen van Europa door middel van muziek. Het Eurovisie Songfestival begon in 1956 in Zwitserland. Er namen zeven landen deel: België, West-Duitsland, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Nederland en Zwitserland, die elke twee liedjes mochten laten horen. De zangers werden begeleid door een liveorkest en een jury bepaalde wie de winnaar werd. In de jaren daarna deden steeds meer West-Europese landen mee. Een land mocht alleen deelnemen met een origineel lied, dat dus nog niet bekend was bij het grote publiek. Elke inzending moest voorafgaand aan het songfestival definitief worden goedgekeurd. Tijdens de show moeten de delegaties en het gastland er nog altijd voor zorgen dat het songfestival niet wordt gepolitiseerd. In de jaren vijftig en

zestig werden veel sociale boodschappen in liedjes verwerkt. In de jaren zeventig zongen veel landen over vrede en het milieu. Toch is politiek vaak wel aanwezig op het festival. Nadat Turkije in 1974 Cyprus binnenviel, trok Griekenland bijvoorbeeld haar inzending in 1975 terug. Het jaar daarop weigerde de Turkse televisie de Griekse inzending uit te zenden.

Vanaf 1977 organiseerden Oost-Europese landen het Festival van Sopot, maar na het einde van de Koude Oorlog gingen deze landen deelnemen aan het songfestival om zo hun identiteit te promoten. Zo kun je in feite de geschiedenis van Europa terugzien als je naar het festival kijkt. Maar het is nog breder, want elk land dat lid is van de EBU mag meedoen aan de wedstrijd. Een land hoeft dus niet lid te zijn van de Europese Unie of in Europa te liggen. Als een land elk jaar het lidmaatschap van de EBU betaalt plus een bedrag om mee te doen aan de competitie, heeft het land recht op deelname.

Duncan Laurence won
in 2019 het songfestival
met *Arcade*. Dit is een
foto van de repetitie.

Voorrondes nodig

In de loop der tijd kwamen er veel meer landen bij. Het was hierdoor niet meer mogelijk om het gehele festival op één avond te organiseren. In 1996 werd er een voorronde georganiseerd om het aantal deelnemers wat terug te brengen. In 2004 werd de halve finale geïntroduceerd en in 2008 kwam er een tweede halve finale bij, want er deden maar liefst 43 landen mee. Vanwege het zestigjarig bestaan van het songfestival mocht Australië in 2015 – eigenlijk eenmalig – meedoen, omdat het festival daar ontzettend populair is. Sindsdien is het land elk jaar van de partij. De grote landen (de *Big Five*) Duitsland, Frankrijk, Italië, Spanje en het Verenigd Koninkrijk, betalen meer dan de andere landen. Sinds er gewerkt wordt met twee halve finales en een finale, staan deze landen wel meteen in de finale. Deze plek lijkt echter niet heel voordelig, want deze landen kunnen hun lied slechts één keer laten horen aan het publiek. In 2010 won Duitsland het songfestival voor het laatst, en Spanje en het Verenigd Koninkrijk waren de laatste jaren steeds onderaan het scorebord te vinden. Met Frankrijk ging het ook niet zo goed, maar dit jaar eindigde het land op de tweede plaats. Italië doet het over het algemeen prima en wist zelfs dit jaar het songfestival met *Zitti e Buoni* van Måneskin te winnen.

De vakjury en de televisiekijkers bepalen sinds 2009 samen wie wint. De vakjury (elk land heeft er een, met mensen uit de muziekindustrie) beoordeelt elk optreden tijdens de tweede *dress rehearsal*. Ze letten op de zangkwaliteiten, het optreden, de compositie en originaliteit van het lied en hun algemene indruk van het optreden. Stemmen op het eigen land mag niet. De kijker stemt na afloop van de halve finale waar zijn land aan meedeed en na afloop van de finale via app, telefoon of sms. Na de halve finale worden de tien landen met de hoogste score bekendgemaakt. De precieze score wordt pas na de grote finale openbaar.

In 1968 konden mensen in het bezit van een kleurentelevisie het spektakel voor het eerst in kleur bekijken. Dat jaar vertegenwoordigde de populaire popster Cliff Richard Groot-Brittannië met het nummer *Congratulations*. Het lied stond in eigen land al snel op nummer 1 en niemand twijfelde aan de winst. De winnares werd echter met één punt verschil Massiel voor Spanje met het lied *La, La, La*. Oorspronkelijk zou dit lied trouwens gezongen worden door Joan Manuel Serrat. Hier stak de Spaanse dictator Franco een stokje voor, omdat de zanger een deel van het nummer in het Catalaans ten gehore wilde brengen. De twintigjarige Massiel zong het lied in het Spaans.

De boze Richard zei direct dat het niet eerlijk was verlopen en dat Franco hierachter zat. Spaanse documentairemakers meldden veertig jaar later

in het programma *Ik maakte de Spaanse mei 1968 mee* dat Franco inderdaad juryleden in diverse Oost-Europese landen had omgekocht. Alle punten werden toen uitgedeeld door vakjury's van de omroepen. Functionarissen van de Spaanse televisie beloofden televisieprogramma's in te kopen als hun buitenlandse collega's op Spanje zouden stemmen. Het was de bedoeling van Franco om door de winst het imago van Spanje wat op te vijzelen en zo meer toeristen te lokken.

Boycot door Arabische landen

Israël nam voor het eerst deel in 1973. Het was dat jaar meteen spannend, want een jaar eerder werden tijdens de Olympische Spelen in München elf leden van het Israëlische team gegijzeld en gedood door een Palestijnse terreurbeweging. Daarom werden er in Luxemburg extra beveiligingsmaatregelen genomen. Er gingen zelfs geruchten dat zangeres Ilanit een kogelwerend vest onder haar jurk droeg, maar dit heeft ze later ontkend. Gelukkig bleef alles rustig.

Veel Arabische landen zonden het songfestival uit in de jaren zeventig, maar wanneer Israël optrad, schakelden zij over naar reclame, omdat ze het land niet erkenden. Toen het in 1978 duidelijk werd dat Izhar Cohen & The Alphabeta met *A-Ba-Ni-Bi* zou gaan winnen voor Israël, besloten deze landen de uitzending dan maar eerder te beëindigen. Volgens de Jordaanse televisie waren er plotseling technische problemen ontstaan. Later meldden ze dat België had gewonnen, de nummer twee.

Tijdens het songfestival van 2000 kwam Israël in opspraak, omdat de groep Ping Pong aan het einde van hun optreden met Syrische en Israëlische vlaggen zwaaiden. Hiermee wilden ze oproepen tot vrede in het Midden-Oosten. De Israëlische Broadcasting Authority trok vervolgens haar handen ervan af; de groep trad niet meer namens hen op en moest alles zelf betalen. Negen jaar later riepen de Joodse Noa en de Palestijnse Mira Awad met hun lied *There must be another way* ▶

De Spaanse zangeres Massiel won het songfestival door bemoeienis van Franco.

De winst van de Israëlische Izhar Cohen & The Alphabeta werd in Arabische landen genegeerd.

in het Engels, Hebreeuws en Arabisch nogmaals op tot vrede in het Midden-Oosten. Deze inzending deed in eigen land veel stof opwaaien, maar ze traden toch op en werden zestiende met het nummer.

Ook de spanningen tussen Rusland en Oekraïne waren regelmatig te merken op het songfestival. Oekraïne zond in 2005 bijvoorbeeld het onofficiële volkslied van de Oranjerevolutie *Razom nas bahato* in. De Russen zagen dit als een aanval op Poetin. De EBU vond dat ook en de tekst moest worden aangepast. In 2007 zong de Oekraïense dragqueen Verka Serdutchka het lied *Dancing Lasha Tumbai*. De regel 'Lasha tumbai' werd een aantal keer gezongen, wat in slecht uitgesproken Engels klinkt als 'Russia goodbye'.

Na de inname van het Oekraïense schiereiland de Krim door Rusland in 2014 verslechterde de relatie tussen beide landen. Jamala won in 2016 het songfestival voor Oekraïne met het nummer *1944* over de wandaden van de Sovjet-Unie. Een lied mag niet over politiek gaan, maar dit ging over de deportatie van de Tataren naar Centraal-Azië in de tijd van Stalin. Er werd gezongen:

*When strangers are coming...
They come to your house,
They kill you all and say
We're not guilty not guilty*

Volgens de EBU was het zingen van een lied over een familietragedie toegestaan. Jamala zelf gaf wel toe dat het lied niet alleen over de geschiedenis ging, maar ook over 2014. De Russen waren al niet blij met het lied en gingen helemaal tekeer toen Oekraïne hiermee won. Het Kremlin liet weten dat de stemprocedure niet deugde en dat het songfestival hiermee tot een politiek strijdveld was geworden.

Een jaar later besloot Rusland de wedstrijd in Kiev te boycotten, omdat Oekraïne de Russische zangeres Joelia Samojlova de toegang tot hun land ontzegde. Samojlova had namelijk tijdens de Russische bezetting opgetreden op de Krim en stond daarom op een zwarte lijst. De EBU probeerde dit op te lossen door Rusland vanuit het eigen land op te laten treden en een satellietverbinding te maken met Kiev. Oekraïne weigerde dit, omdat ze geen optreden wilden uitzenden van iemand die zich niet aan de wet had gehouden. Maar ook Rusland ging niet akkoord, omdat dit niet was hoe het songfestival hoorde te zijn. Daarom besloot Rusland zich terug te trekken uit de wedstrijd.

Geen Poetin

De Georgische popgroep Stephane & 3G zou in Moskou in 2009 de derde deelname van hun land aan het songfestival verzorgen met het lied *We Don't Wanna Put In*. Een woordvoerder van de EBU liet weten dat een tekst of gebaren van politieke aard niet zijn toegestaan. De titel kun je namelijk vertalen als 'Wij willen Poetin niet'. Het volgende werd gezongen:

*Put in
Don't wanna put in
We don't wanna put in
We don't wanna put in
We don't wanna put in the negative move
It's killin' the groove*

De verhoudingen tussen Georgië en Rusland waren in deze tijd gespannen. In augustus 2008 vond een oorlog plaats in Zuid-Ossetië. Na afloop

De Nederlandse groep Teach-In won in 1975 het songfestival en kreeg een warm onthaal op Schiphol. Foto: Rob Mieremet, Anefo. Collectie Nationaal Archief.

verloor Georgië de controle over delen van Abchazië en Zuid-Ossetië. De Georgische publieke omroep zei dat het lied hier niets mee te maken had en dat het grappig bedoeld was. De EBU geloofde dat niet, waarop Georgië de keus kreeg om de tekst aan te passen of een ander lied te sturen. Georgië weigerde dit en koos ervoor zich terug te trekken uit de wedstrijd.

Ook tussen Armenië en Azerbeidzjan waren problemen. Armenië deed in 2006 voor het eerst mee aan het songfestival en Azerbeidzjan in 2008. In de jaren negentig voerden deze landen oorlog over het gebied Nagorno-Karabach. Deze regio ligt in Azerbeidzjan, maar de meeste inwoners zijn etnisch Armeens. Er werd een wapenstilstand gesloten in 1994, maar officieel zijn de landen nog steeds in oorlog met elkaar. In 2012 werd het songfestival georganiseerd in Bakoe, omdat Azerbeidzjan een jaar eerder had gewonnen. Armenië twijfelde aan deelname, maar toen de spanningen weer toenamen, trok het land zich in maart toch terug. De EBU vond de afzegging erg laat en gaf het land hiervoor een boete.

In 2015, honderd jaar na de Armeense Genocide in de Eerste Wereldoorlog, stuurde Armenië de groep Genealogy bestaande uit artiesten van Armeense afkomst uit verschillende continenten met het lied *Don't deny*. De EBU vond dit echter een te politiek beladen titel, want in Turkije en Azerbeidzjan wordt tot op de dag van vandaag niet gesproken van genocide. Armenië moest daarom de titel aanpassen. In de videoclip was een scène te zien waarin de groep poseerde voor een familiefoto in kleding uit de tijd van de Eerste Wereldoorlog die daarna uit het zicht verdween. Sommige mensen zagen hierin een verwijzing naar de genocide. Nadat het lied *Face the Shadow* werd genoemd, mocht het optreden doorgaan. Het refrein luidde nog steeds:

Don't deny

Ever don't deny

Listen don't deny (I don't want to deny)

You and I

Genealogy bereikte met dit nummer de zestiende plaats.

Succes na magere jaren

Lange tijd lukte het Nederland niet om na de winst van Teach-In met *Ding-a-Dong* in 1975 een nieuwe winnaar af te leveren. Vooral de periode tussen 2004 en 2012 waren magere jaren, waarbij Nederland vaak niet verder dan de halve finale kwam. In 2013 haalde Anouk met het nummer *Birds* voor het eerst in negen jaar de finale. Meer gerespecteerde artiesten wilden vervolgens deelnemen. Ilse DeLange haalde met Waylon als The Common Linnets met *Calm after the storm* een tweede plek in 2014. Ze moesten alleen de Oostenrijkse vrouw met de baard, Conchita Wurst,

met *Rise Like a Phoenix* voor zich laten. In 2019 lukte het dan toch om de winst binnen te slepen. Duncan Laurence deed mee met het nummer *Arcade*. Voor het grote publiek was hij onbekend, maar hij was aangedragen door Ilse DeLange, waardoor de selectiecommissie het aandurfde. Duncan wilde zijn lied zo puur mogelijk overbrengen en zei na afloop in zijn overwinningsspeech dat het altijd moest gaan om 'music first'. Maar behalve muziek en politiek, maakte ook de kleding van de artiesten soms de tongen los. Barbara Dex vertegenwoordigde België in 1993 met het lied *Iemand als jij*. Ze trad op in een jurk die ze zelf had gemaakt. Veel mensen vonden de jurk afschuwelijk. Voortaan konden fans elk jaar stemmen op de artiest die de titel 'slechtst geklede kandidaat' verdiende. In 2015 'won' Trijntje Oosterhuis deze prijs, omdat haar broekpak niet zo in de smaak viel. En dat terwijl ze had besloten haar 'scheurjurk' niet aan te trekken! ■

Trijntje Oosterhuis won de prijs voor 'slechtst geklede kandidaat' in 2015.

Literatuur en websites

Charlotte Valérie van Tilborg, *De kleine Eurovisie Songfestival voor dummies* (Amersfoort 2019).

Edward van de Vendel, Dave Boomkens en Jelmer Soes, *Het Eurovisie Songfestival. Alle jaren. Alle liedjes. Alle verhalen* (Amsterdam 2020).

Eurovision.tv

De longread Het Eurovisie Songfestival: glamour, controversie en schandaal, op NPO Kennis: tinyurl.com/KSFNP.

13 times Eurovision got super political, op Politico.eu: tinyurl.com/KSFP13.

Eurovision was meant to be apolitical. It's been anything but, op abc.net.au: tinyurl.com/KSFABC.

De band die niet kwam

Ophef in Berlijn rond de Rolling Stones

De Koude Oorlog was in Berlijn niet alleen zichtbaar op politiek of economisch vlak. Juist cultureel werd het Oost-Westconflict vaak voelbaar, bijvoorbeeld op het gebied van mode en muziek. Jeugdculturen werden gevormd door de deling van de stad en gaven deze op hun beurt een gezicht.

Krijn Thijs is historicus en wetenschappelijk medewerker bij het Duitsland Instituut in Amsterdam.

Voor West-Berlijn ontwikkelde allerlei eigen subculturen, die bepaald werden door de Muur en de nabijheid van de onvrije DDR. Het halve stadseilandje was eerst een dappere 'outpost' vol geallieerde soldaten, die eigen radiostations met hippe muziek meebrachten. Later, toen het rode gevaar wel geweken was, werd West-Berlijn een broeinest van protest, escapisme en culturele innovatie. Punk, krakers, autonomen, vroege techno – alles floreerde in de schaduw van de Muur. Van Lou Reed en David Bowie tot Iggy Pop en Nick Cave, ze brachten allemaal een periode in West-Berlijn door, meer of minder creatief, meer of minder excessief.

De Berlijnse popgeschiedenis was tot het einde toe vervlochten met de situatie van de deling. In de jaren tachtig vonden bijvoorbeeld enkele grote rockconcerten plaats op het veld voor de lege Rijksdag. Dan werd de muziek vaak bewust ook naar achteren geprojecteerd, zodat de Oost-Berlijnse jeugd kon meegenieten. In 1987 leidde dit op de tonen van Bowie, de Eurythmics en Genesis tot serieuze rellen achter de Muur aan de Brandenburger Tor. Op Unter den Linden vlogen stenen en scandeerde de jeugd voor het eerst: 'Die Mauer muss weg.' De Volkspolizei kon de plotselinge escalatie niet aan en kwam met hard geweld zeer negatief in het (westerse) nieuws – dat ook in Oost-Duitsland gekeken werd. Om de pijn te verzachten nodigde het DDR-regime vervolgens Bob Dylan en zelfs Bruce

Springsteen uit voor concerten in Oost-Berlijn – wat in 1988 leidde tot een rage van zelfgemaakte T-shirts *Born in the USA* en *Born in the GDR*. Ook twee jaar later, toen de Muur gevallen was, markeerde een groot concert deze gebeurtenis: Roger Waters van Pink Floyd organiseerde in het vrije grensgebied in 1990 een legendarische opvoering van *The Wall*.

Het concert dat niet plaatsvond
Maar het meest merkwaardige verhaal in deze context gaat toch over een concert dat nooit heeft plaatsgevonden, een generatie eerder. Het verhaal doet tot op de dag van vandaag de ronde in Oost-Berlijnse kringen-op-leeftijd: ooit speelden de Rolling Stones een concert op het dak van een flat, direct aan de Muur, speciaal voor de jeugd van Oost-Berlijn.

Het concert dat niet plaatsvond

Het was als een spectaculair nieuwtje begonnen en was niet ongeloofwaardig: op 7 oktober 1969, de twintigste verjaardag van de DDR, zouden de Rolling Stones een concert geven in West-Berlijn. Vanwege het DDR-jubileum zouden ze op het dak van het hoge Springer-Haus spelen, pal voor de Muur en gericht aan de opgesloten fans in de DDR. Zo was het eind september 1969 te horen geweest op een Amerikaans-Berlijns radiostation (RIAS), eigenlijk bedoeld voor de geallieerde soldaten in de stad, maar vooral populair bij tieners in West- en ook in Oost-Berlijn. Het gerucht miste

Vol verwachting hangen groepjes DDR-jongeren rond bij het grensgebied in Oost-Berlijn, met op de achtergrond het Springer-gebouw in West-Berlijn, 7 oktober 1969. Foto: Bernd Woick.

Een gearresteerde Oost-Berlijnse fan van de Rolling Stones, 1969. Bron: Stasi Mediathek.

Vervuilde muziek

Waar de socialistische DDR zich opmaakte voor een officieel staatsfeest, met geboende straten, vlaggen en parades – en bijvoorbeeld de net geopende Fernsehturm in Oost-Berlijn – daar registreerde de Stasi steeds meer activiteiten onder het dwarse gedeelte van de Oost-Duitse jeugd. Overall maakten kleine groepjes zich op om op 7 oktober 1969 naar Berlijn af te reizen. Niet om de DDR te vieren, maar om deze zeldzame kans om de fameuze Rolling Stones in levenden lijve te zien. De geheime dienst wist zelf niet goed of het gerucht waar was of niet. Wel draaide de Stasi overuren om het terrein tegenover het Springergebouw van tevoren af te zetten, en om DDR-jongeren die er 'decadent' uitzagen – jeans, leren jassen, (ietsje) langere haren – in het oog te houden. Het was tenslotte bepaald niet de bedoeling dat de streng opgezette staatsverjaardag zou worden vervuilde met westerse muziek en verwilderde jongelui. En Stones of geen Stones, de hordes ongekamde jongeren uit stad en land waren bedreigend genoeg voor het officiële imago van de voorbeeldige socialistische *Hauptstadt der DDR*.

De dag van de waarheid

En zo gebeurde het inderdaad, op 7 oktober 1969. Terwijl de feestelijkheden in de versierde Karl-Marx-Allee van start gingen, begeleid door duizenden in het gelid staande partij-jongeren in blauwe hemden, doken elders in hoofdstad steeds opnieuw kleine groepjes Stones-fans op. In groten getale waren zij uit alle DDR-provincies op weg naar de Leipziger Strasse en het open veldje tegenover het Springergebouw. Die dag kon de gefrustreerde Volkspolizei in Oost-Berlijn slechts met mate optreden tegen iedereen die er 'anders' uitzag, vanwege de grote feestdag met veel internationaal bezoek. Vergeefs was vooral gepoogd om jeugdreizen naar

het verre Berlijn te ontmoedigen en opvallende jongeren al in de treinen en op stations te onderscheppen. Uiteindelijk werd de U-Bahn zelfs tijdelijk stilgelegd. Maar de aantrekkingskracht van de Britse band was onweerstaanbaar. Onophoudelijk trokken de groepjes verder, niet onder de indruk van politiehonden en *Absperrungen*. Enkele honderden jongeren bereikten vol spanning de beloofde plek aan de Muur. En terwijl Oost-Berlijn kookte, gebeurde ertegenover bij het Springergebouw... helemaal niets.

'Overall maakten kleine groepjes zich op om naar Berlijn af te reizen; niet om de DDR te vieren, maar om de fameuze Rolling Stones te zien'

De stemming sloeg pas echt om, toen 's avonds bleek dat er geen concert was en ook niet ging komen. De jongeren riepen om de Stones en begonnen met politieke leuzen. De Volkspolizei veegde het gebied nu hardhandig leeg. Bijna vierhonderd jongeren werden gearresteerd. De jeugd bleef met een grote kater achter.

De gebeurtenissen werden een symbool van de onbereikbaarheid van westerse muziek in de DDR. Het verhaal kreeg mythische afmetingen. Steeds opnieuw dook het op in literatuur en songteksten van de Oost-Duitse underground. Decennia later bleek dat de RIAS-radiomaker het verhaal zelfverzonnen had, gewoon om de DDR te zieken. Uiteindelijk was het zo groot geworden dat het begeerde Rolling Stones-concert tot op de dag van vandaag onvergetelijk is gebleven.¹ ■

zijn uitwerking niet. Razendsnel ging het rond onder jongeren in de DDR, hongerig naar de nauwelijks bereikbare beat, pop en rock-'n-roll uit Engeland en Amerika. Binnen de kortste keren was het geplande concert ook in de verste uithoeken van de DDR bekend. Op honderden kilometers van Oost-Berlijn onderschepte de geheime dienst Stasi zelfgemaakte flyers, die plaats en datum doorgaven.

¹ In augustus 1990 traden de Rolling Stones alsnog op in Oost-Berlijn. Maar toen, twee maanden voor de Duitse Eenwording, was de DDR in feite al opgeheven.

Zie voor de CSE-examenstof Duitsland de bundel: **Krijn Thijs (red.), Duitsland 1918-1991. Twintig ventersters op een bewogen eeuw. Speciale editie voor het onderwijs** (Amsterdam: Boom Uitgevers/DIA 2021), verkrijgbaar via het Duitsland Instituut Amsterdam.

‘Professioneel had ik de tijd van mijn leven’

Twee docenten over hun eerste jaar voor de klas

Een jaar geleden behaalden Nina Robart en Kevin Quirijnen hun diploma ‘Leraar Geschiedenis’. Beiden gingen aan het werk, Nina op het Jan Tinbergen College, een grote school van bijna 1800 leerlingen en een vaksectie bestaande uit negen collega’s en Kevin op De Amsterdamse MAVO, een kleine school met nog geen 300 leerlingen, waar hij de enige docent geschiedenis is in de onderbouw. Lerarenopleider Aron Borger interviewde Nina en Kevin.

Aron Borger is docent geschiedenis en vakdidacticus op de lerarenopleiding Geschiedenis van Fontys Hogescholen Tilburg (FLOT). **Kevin Quirijnen** is docent geschiedenis op De Amsterdamse MAVO in Amsterdam. **Nina Robart** is docent geschiedenis en maatschappijleer op het Jan Tinbergen College in Roosendaal.

Lerarenopleidingen proberen hun studenten zo goed mogelijk voor te bereiden op de praktijk. Hoe hebben jullie de overgang van studie en stages naar het ‘alleen voor de klas staan’ ervaren? En vanuit welke ervaringen en overtuigingen geven jullie les?

Kevin: ‘De opleiding had voor mijn gevoel een duidelijke opbouw, zowel vakdidactisch en -inhoudelijk als de stages. Het was voor mij al vanaf dag één duidelijk, omdat wij met zoveel eerstejaarsstudenten startten en omdat de docenten van de opleiding dit gelijk duidelijk maakten, dat je je als student moet onderscheiden in de opleiding en in het werkveld. Met zoveel mogelijke nieuwe collega’s ben je in het grotere geheel niet uniek, dus je moet dingen doen die jou uniek maken en waardoor je opvalt. Door je bijvoorbeeld aan te sluiten bij een vakdidactisch netwerk, of op andere manieren te netwerken. Dit kost tijd en op sommige momenten investeer je meer dan dat je op dat moment terugkrijgt. Ik heb mijn stages en mijn baan vanuit mijn eigen netwerk weten te regelen. Daarnaast denk ik dat mijn *unique selling point* is dat ik heb laten zien dat ik van aanpakken weet, initiatief toon en zichtbaar ben in een team. Met mijn geschiedenisonderwijs wil ik bepaalde doelen bereiken. Wanneer het in de klas gaat over gevoelige onderwerpen, vind ik het erg belangrijk

om niet te lang te blijven hangen in sympathie voor bepaalde zaken uit het verleden, maar dit actief te benaderen vanuit empathie. Sympathie kan soms leiden tot het misbruiken van het vak geschiedenis en slaat ook al het debat weg over een gevoelig onderwerp. Empathie is veel lastiger aan te leren en zorgt voor een nieuwsgierigheid bij de leerling, omdat het debat van meerdere kanten benaderd kan worden. Daarnaast doet een dergelijke aanpak ook meer recht aan de gebeurtenis in het verleden.’

Nina: ‘Ik heb het gevoel dat ik vakinhoudelijk en vakdidactisch goed genoeg ben afgeleverd om mij in de onderbouw staande te houden. Vooral het actief werken met vakvaardigheden en historisch redeneren in de opleiding heeft ervoor gezorgd dat ik mijn lessen doordacht en eventueel zonder methodeboeken kan voorbereiden en geven. Wat ik bij de algemene onderwijskundige vakken wel heb gemist, is hoe je om kunt gaan met hele specifieke situaties, zoals weerstand van ouders of met problemen die je krijgt met collega’s. Ik zie mij als een creatief persoon en heb ook de overtuiging dat “actief dingen maken en bezig zijn” met het verleden leerlingen prikkelt om meer te willen weten en om tastbaar met ons beeld over het verleden bezig te zijn. Ik haal de leerlingen uit de theorie en laat ze ervaren.’

Kevin Quirijnen.

Wat zijn in je eerste jaar betekenisvolle ervaringen geweest?

Kevin: 'Ik werk nu op dezelfde school waar ik ook mijn laatstejaarsstage heb gelopen. Mijn meest betekenisvolle ervaring tot nu toe komt eigenlijk uit deze stagetijd. In de themawEEK 'Energie' fietsen de eerstejaarsleerlingen, in etappes, in één dag van Amsterdam naar Rotterdam, een flinke fietstocht. Ik mocht een klein groepje begeleiden en vond dit erg spannend. Het was van tevoren duidelijk dat om de tien tot twaalf kilometer een rustpunt was met collega's die voor wat te eten en te drinken zorgden en de route was ook uitgelegd en navolgbaar. Alleen, ik had voor mijn gevoel een erg langzaam groepje. Het was slecht weer en ik wist op sommige momenten niet goed de route te volgen. Ik raakte in paniek, maar wilde dit niet laten zien aan de leerlingen. Je bent immers in deze situatie de persoon die het allemaal moet weten en waar ze op moeten kunnen vertrouwen. Op de vraag van een leerling of we nog wel in Rotterdam aan zouden komen, heb ik op dat moment niet goed antwoord kunnen geven. Uiteindelijk ben ik met mijn groepje bij het hostel aangekomen, als laatste. De laatste kilometers hebben mijn collega's mij via de telefoon naar binnen geloodst. Ik heb de ervaring goed weten te bespreken met mijn collega's en voelde mij gehoord.'

Nina: 'Ik was het afgelopen jaar (al) examendocent maatschappijleer voor de mavo. De meest betekenisvolle ervaring heb ik opgedaan tijdens het gesprek met mijn tweede corrector. Schijnbaar had mijn tweede corrector mij van tevoren gegoogeld en ze gaf voordat het gesprek begon aan dat ze het vreemd vond dat de school iemand als examendocent had aangewezen die net van de opleiding komt. Ik zou geen "kennis van zaken hebben" gaf ze op een belerende toon aan. Voor mijn gevoel had de tweede corrector een missie om zoveel mogelijk punten bij mijn klas weg te halen. Dit leidde uiteindelijk tot een conflict waarbij wij samen met de voorzitters van de examencommissies bij de tweede corrector op school moesten komen, om "live" te praten over het nagekeken werk. Ik heb deze gesprekken zelf voorbereid en gevoerd, maar voelde mij erg gesteund door de directie en vakgroep van mijn school. De schade is beperkt gebleven, omdat ik voor mijn gevoel goed kon verdedigen waarom een leerling voor bepaalde vragen wel punten zou moeten krijgen en mijn tweede corrector, vooral vanuit emotie, niet goed kon verweren waarom niet. Ik heb de hele ervaring als een professioneel succes ervaren.'

Wat is je rol in de vakgroep en wordt er rekening gehouden met jou als nieuwe collega?

Kevin: 'Ik werk op een kleine school en het valt mij op dat de leerlingen jou ook echt zien als dé docent geschiedenis. Je bent het gezicht van het vak voor de leerlingen. Ik heb maar één andere

collega, die alleen lesgeeft aan de bovenbouw. In een kleine school is er weinig ruimte om te duiken, je wordt gezien en alles wordt gezien, zowel in de vakgroep als in de grotere organisatie. Ikzelf vind het fijn dat collega's altijd weten waar je mee bezig bent. In de vakgroep voel ik mij gesteund en gezien. Als ik leuke ideeën heb, dan wordt er altijd gekeken wat mogelijk is en ik krijg bijna nooit nul op het rekest. Ik draag actief bij aan het vormgeven van het curriculum en het vakwerkplan. Wij geven les zonder werkboeken, de opdrachten maken wij namelijk zelf. Dit is natuurlijk spannend, maar als je eenmaal weet tot welke inhoudelijke en vakdidactische kaders je je te verhouden hebt, valt het eigenlijk wel mee. Bij ons op school zijn naast de kerndoelen ook de vakdidactische inzichten van Levstik en Barton (2010) leidend. Twee jaar geleden heb ik mee mogen denken aan het radicaal omgooien van ons geschiedeniscurriculum. Het was erg veel uitzoekwerk, maar heel betekenisvol. Wij hebben ervoor gekozen om alle tijdvakken in jaar één te behandelen, en in jaar twee vijf of zes projecten te doen die of een (gevoelig) thema centraal stellen, of een vakvaardigheid. Tweemaal doorlopen wij in de projecten het hele spinnenwiel van Van Boxtel en Van Drie (2007), in combinatie met *The Big Six* van Seixas en Morton (2013) zodat de leerlingen ook duidelijk vakvaardigheden in samenhang met elkaar leren.'

Nina: 'Bij ons in de vakgroep, toch snel negen mensen, wordt nog niet verwacht dat ik alles weet en mij overal mee bemoei. Ik heb het gevoel dat ze mijn bijdrage als "nieuweling" wel belangrijk vinden, want vaak wordt speciaal aan mij gevraagd in de vergaderingen wat ik van iets vind. Van nature treed ik niet snel op de voorgrond, maar ik durf zeker zaken te benoemen als het nodig is. Mijn collega's zien mijn kwaliteiten, ze noemen mij "het digitale bloempje". Ik heb misschien niet het hoogste woord, maar ik kan mijn collega's goed ►

Nina Robart.

begeleiden en op weg helpen met het inzetten van digitale toepassingen in hun lessen. In het online lesgeven tijdens de coronapandemie werd er dankbaar gebruikgemaakt van mijn vaardigheden. Hoe ik ook merk dat de vakgroep vertrouwen heeft in mij als collega, is doordat dat ik gevraagd ben om “pop-upclubs” te organiseren en te begeleiden. Pop-upclubs zijn spontane clubjes, geïnitieerd door docenten, waar leerlingen zich voor kunnen inschrijven om zich te verdiepen in een bepaald interessegebied. Deze clubjes zijn facultatief en buiten het eigenlijke curriculum. De pop-upclubs zijn erg populair op school.’

Jullie eerste stappen als docent vonden plaats in een bizar jaar, waarin niet alleen jullie met allerlei onzekerheden en nieuwigheden te maken kregen, maar het hele onderwijssysteem. Hoe hebben jullie dit ervaren?

Kevin: ‘Omdat ik lesgeef op een kleine school konden wij snel schakelen. Ik denk dat onze leerlingen anders les hebben gekregen, maar niet kwalitatief minder. Wij zaten continu boven op de leerlingen wat betreft actief meedoen en maak-

werk. Ik merk dat, hoe vreselijk de situatie ook was, ik professioneel de tijd van mijn leven heb gehad. Zo heb ik mij digitaal ontwikkeld en omdat ik echt aanzienlijk minder lesgeef tijd en energie kunnen stoppen in het ontwikkelen van door-dachte projecten. Waar mogelijk zijn docenten ook altijd op school geweest om te werken, een ontheemd gevoel heb ik nooit gehad. De directie heeft het contact met docenten steeds warm gehouden en zich volledig ingezet om het meest effectieve onderwijs aan te bieden.’

Nina: ‘Corona zorgde ervoor dat alle creatieve opdrachten en spontane lesideeën anders ingevuld moesten worden. De ervaringen die wij die eerste weken hadden, zijn denk ik niet anders dan op de meeste scholen: een staccato programma via het scherm. Ik heb het erg gemist dat de binding met de leerlingen en collega’s weg was. Toch heeft deze periode ook wel voor mooie dingen gezorgd; ik heb collega’s goed kunnen helpen met het aanbieden van online lessen. Dit werd erg gewaardeerd.’

Uit onderzoek (Noordzij en Van der Pers, 2019) blijkt dat veel jonge docenten binnen vijf jaar stoppen met het onderwijs. Wat zijn jullie verwachtingen voor de toekomst?

Nina: ‘Dit eerste jaar, hoe bizar ook, heeft mij bevestigd dat ik op mijn plek zit in het onderwijs. Ik ben na mijn opleiding Geschiedenis meteen, op verzoek van de organisatie waar ik werk, begonnen met de lerarenopleiding Maatschappij-leer. Deze kan ik idealiter in twee jaar afronden; hierdoor ben ik voor een langere tijd aantrekkelijk voor het onderwijs. Ik heb veel geluk gehad dat ik na mijn studie meteen een baan kon vinden als docent geschiedenis, want ik ben me ervan bewust dat de banen niet voor het oprapen liggen. Ik weet van mijzelf dat ik snel dingen saai ga vinden. Ik zie het dan ook zeker gebeuren dat ik altijd “iets” erbij blijf doen, een studie of creatieve opdrachten maken. Zoals ik dat nu kan overzien, zie ik zeker een lange carrière in het onderwijs voor mij, wellicht ooit in het management.’

Kevin: ‘Ik wil zeker niet weg uit het onderwijs, maar of ik de komende twintig jaar “alleen” maar les wil blijven geven, denk ik niet. Een tweede lesbevoegdheid zie ik zo één twee drie niet gebeuren, maar scholing op het gebied van erfgoedstudies of pedagogiek is zeker een optie. Voor nu wil ik vooral groeien en genieten van mijn nieuwe baan en een nieuw leven in Amsterdam.’ ■

ADVERTENTIE

**X
X
X
DIA** DUITSLAND
INSTITUUT
AMSTERDAM

ONDERWIJSAANBOD
VOOR DOCENTEN GESCHIEDENIS

TIJDLIJNEN CE GESCHIEDENIS

In drie tijdvakken worden namen en begrippen toegelicht zoals die gebruikt worden in de Historische Context 'Duitsland in Europa, 1918-1991'. Leerlingen uit de bovenbouw HAVO en VWO kunnen de tijdlijn gebruiken om zich voor te bereiden op het CE.

ONDERWIJSBUNDEL

In twintig hoofdstukken biedt dit boek een handzame kennismaking met de Duitse geschiedenis vanaf het begin van de Weimarrepubliek tot het einde van de Koude Oorlog. Deze editie is uitgebreid met stukken over de Historische Context 'Duitsland in Europa 1918-1991', geeft handvatten voor behandeling van de actualiteit in de les en biedt verdiepende en verbredende opdrachten.

CE-WEBINARS

Op onze website vindt u webinars van en interviews met experts die betrekking hebben op onderwerpen uit het examenonderwerp Duitsland 1918-1991

<https://duitslandinstituut.nl/ce-geschiedenis-1918-1991>

Bron

T. Noordzij en M. van der Pers, Factoren op individueel, school- en regionaal niveau die de uitval van beginnende leraren verklaren. Paper gepresenteerd op de Onderwijs Research Dagen 2019, Heerlen, Nederland.

De breinbeving

Zaterdag 11 september 2021. Ik zit tussen 16.00 en 17.00 uur in een studio in Hilversum samen met Amerikanist Koen Petersen en oorlogsverslaggever Hans Jaap Melissen voor een debat op Radio 1. De gespreksleider begint met de vraag: 'Waar was je op 11 september, precies twintig jaar geleden?'

Ik gaf een geschiedenisles in lokaal 2.05 op De Driestar in Gouda. Abrupt ging de deur open. Een student viel letterlijk en figuurlijk het klaslokaal binnen. Opgewonden en onthutst. 'In Amerika staan twee enorme flatgebouwen in brand,' bracht hij er emotioneel uit. We verlieten het lokaal en gingen naar de derde verdieping. Op de gang bij de bibliotheek stonden welgeteld vier computers voor de studenten.

In de uitzending horen we ondertussen het nummer *Eve of Destruction* van Barry McGuire. Weliswaar geschreven naar aanleiding van de Vietnamoorlog, maar het is ook toepasselijk voor deze situatie.

Op de 'jubileumdag' 2021 worden we bedolven onder een lawine van publicaties. Beschouwingen, analyses en 'de fouten van de Amerikanen' buitelen over elkaar heen. Mij treft het relaas van Wafa Al Ali in de NRC, van die dramatische dag twintig jaar geleden. Zij vertelt hoe de aanlagen van 9/11 niet alleen de wereld op haar grondvesten deden trillen, maar ook haar zelfbeeld deden wankelen. Massapsycholoog Jaap van Ginneken brengt de persoonlijke ervaring van Wafa trefzeker onder woorden: Het 'oerbeeld' van de ineens stortende torens zorgen voor een 'breinbeving'. De pesterijen die Wafa Ali ten deel vielen na 9/11 toen ze op de basisschool bij meester Gerard in de klas zat, hebben twintig jaar later nog impact. De aangekondigde 'botsing der beschavingen' door politicoloog Samuel Huntington zijn zichtbaar in het verhaal van deze moslima.

'Geschiedenis gaat over onszelf, maar draait niet om onszelf'

Begrijpen we haar? Of zijn we immuun en onverschillig geworden voor de waarneming dat de culturele en religieuze identiteit de discussies over de wereld dichtbij en ver weg, in en om ons heen, bepalen? Zijn we zo 'verwesterd' dat we niet in de gaten hebben dat in deze botsingen de identiteit van mensen en hun geschiedenis op het spel staan? Ook de PVV-stemmer heeft er recht op dat we niet alleen zijn daden of gedrag, maar ook zijn motieven in onze beschouwing betrekken. Hoe gaan we in de klas om met het wij-zij-frame?

Laten we ons in vredesnaam verdiepen in elkaars referentiekaders. Het door geschiedenisleraren meest en intensief beleden dogma van de 'standplaatsgebondenheid,' wordt tegelijkertijd het vaakst misbruikt. Tijdens een gesprek met leerlingen die hun geschiedenisdocent hadden voorgedragen als 'de beste geschiedenisleraar van Nederland' trof mij de uitspraak van een van hen: 'Onze leraar heeft een uitgesproken eigen mening, maar je voelt je veilig en thuis bij hem om te zijn wie je bent, juist ook als dat afwijkend is van de mainstream.'

Geschiedenis gaat over onszelf, maar draait niet om onszelf. Arnon Grunberg zei dat 'er nooit oorlog is gevoerd voor mensenrechten of voor scholen voor meisjes'. Nee, het verleden is geen moreel bubbelbad. De historische werkelijkheid spot met ethische imperatieven. Maar dit is niet het laatste woord. Geschiedenisleraren moeten een bodem onder het bestaan van hun leerlingen leggen waarin zij zich kunnen wortelen. Geschiedenis leert ons wie we zijn. Geschiedenis leert ons ook de gevolgen van verkeerd gedrag. Daarom mogen we niet altijd blijven denken en doen zoals we doen. ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Het Poolse hart van Chopin

De dubbele rustplaats van een jonggestorven componist

Op de Parijse *Cimetière du Père-Lachaise*, aan de Rue du Repos nummer 16, treurt de muze Euterpe boven een gebroken lier, te midden van een wirwar van oude grafmonumenten. Aan haar voeten worden nog dagelijks verse bloemen gelegd voor de romantische held die er in oktober 1849 te ruste werd gelegd. De Pools-Franse componist Frédéric Chopin ligt daar begraven. Zonder zijn hart.

Opnieuw begraven

De enige zekerheid in het menselijk bestaan is de dood. Hoe de dode herinnerd wordt, is aan de levenden. Iedere generatie schept haar eigen beeld van de geschiedenis, waardoor de waardering van een overleden persoon kan veranderen. En soms leidt dat tot een herbegrafenis. In deze serie kijken we naar bekende personen die na een herwaardering opnieuw begraven zijn. Dit keer over het Poolse hart van de componist Frédéric Chopin (1810-1849).

Chopins overlijden op 39-jarige leeftijd veroorzaakte een schokgolf in de negentiende-eeuwse *beau monde*. Het wonderkind van de romantiek was in de achttien jaar die hij in Parijs doorbracht, uitgegroeid tot een idool dat in heel Europa werd uitgenodigd voor privéconcerten en bezoek van beroemde bewonderaars ontving. Niet omdat hij zoveel muziek produceerde of graag in de belangstelling stond: zijn nalatenschap is belangrijker om zijn unieke, vernieuwende composities en zijn technisch ongeëvenaarde pianospel. Hij hield niet van massale concerten en beperkte zijn publieke optredens tot enige malen per jaar, voor selecte gezelschappen en liefst in zijn eigen woning. Dat had niet alleen met zijn karakter te maken, maar waarschijnlijk ook met zijn levenslange delicate gezondheid. Desondanks werd zijn uitzonderlijke talent in brede kring erkend.

Romantiek

Chopin geldt als een der grootste componisten van de romantische muziek. Deze stroming gaf muzikaal uiting aan de grote emoties die tijdens de romantiek werden verheerlijkt. Veel van deze muziek is programmatisch: in tegenstelling tot de periode ervoor was het doel niet alleen het creëren van mooie muziek, maar ook het vertellen van een mysterieus verhaal, het getuigen van liefde voor de natuur, de herinnering aan een historische periode of het benadrukken van vaderlandsliefde. Bovenal moest de nieuwe muziek een statement zijn tegen het rationalisme van de verlichting, er was weer ruimte voor ongeremd drama. Al deze invloeden waren voor de goede verstaander hoorbaar in de nieuw ontwikkelde genres als de nocturne, de impromptu en de rapsodie, terwijl ook de symfonieën langer, dynamischer en breder geïnstrumenteerd werden.

In deze periode werd muziek bereikbaar voor grotere groepen mensen. De door de aristocratie gesubsidieerde kamermuziek, die de basis vormde van de barok en de rococo, groeide uit tot festivals in grote concertzalen. Het betalende publiek kwam uit de groeiende middenklasse, had lang niet altijd een muzikale opleiding genoten, maar

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

In 1829 verbleef hij in Berlijn als gast van de Poolse prins Antoni Radziwiłł, de stadhouder van het groothertogdom Posen, die ernaar streefde de Pruisisch-Poolse banden aan te halen en Poolse kunstenaars te steunen. Een reis naar Wenen in hetzelfde jaar, waar hij triomfen vierde, opende de deuren naar de rest van Europa. De inmiddels als ‘muzikaal genie’ afgestudeerde Chopin vertrok op 2 november 1830 uit Warschau, zonder concreet reisdoel, en bevond zich in Wenen toen in zijn vaderland de Novemberopstand uitbrak.

Tsaren in Polen

Toen de jonge componist Polen verliet, was er van het land weinig meer over. Na de achttiende-eeuwse Poolse Delingen, drie in totaal, resteerde in 1795 helemaal niets meer van het ooit omvangrijke koninkrijk. Napoleon had in 1807 in een fractie van het voormalige Poolse grondgebied het hertogdom Warschau opgericht, een vazalstaat waarin hij delen van het door Pruisen en Oostenrijk geroofde grondgebied samenvoegde. Tijdens het Congres van Wenen werd het grootste deel van dit gebied omgedoopt tot Congres-Polen en toegekend aan tsaar Alexander I, die het als personele unie bestuurde. Het omvatte Zuid-Pruisen, Nieuw-Oost-Pruisen, Nieuw-Silezië en West-Galicië, maar verloor Posen (dat ging terug naar Pruisen) en Krakau (dat een zelfstandige republiek werd).

Alexander stond de nieuwe staat aanvankelijk een eigen parlement en regering, en een behoorlijk liberale grondwet toe, maar perkte de Poolse vrijheden geleidelijk steeds meer in. Formeel koning van Polen, benoemde hij zijn jongere broer Constantijn tot onderkoning. Zijn broer Nicolaas, die hem in 1825 als tsaar opvolgde en zichzelf in 1829 tot koning van Polen kroonde, maakte met zijn repressieve bewind korte metten met wat nog resteerde van de Poolse autonomie. Ondertussen hief Constantijn de ene na de andere Poolse organisatie op, verbood de liberale oppositiepartij en verving Poolse functionarissen op hoge posities door Russen.

wilde wel emotioneel geraakt worden. Dat wil niet zeggen dat in deze periode simpele muziek werd gecomponeerd. De stukken werden door de grotere orkesten, de nieuwe muziekinstrumenten en de hoge eisen aan de onderliggende boodschap juist steeds complexer. Een musicus was in deze tijd voor het eerst een hoogopgeleide professional, die voor de amateur ook nog weleens een eenvoudiger stuk wilde componeren. Zo ontstond de ‘lichte muziek’ als tegenwicht voor de serieuze *business* die ware grootheden baarde.

Poolse muziek

Chopin was al voor zijn vertrek naar Parijs, twintig jaar oud, een veelgevraagd pianist in zijn geboorteland Polen. Hij werd geboren in het hertogdom Warschau (of napoleontisch Polen) als zoon van een Franse vader en een Poolse moeder. Al vroeg bleek hij een wonderkind: op zijn zevende bracht hij zijn eerste composities (twee polonaises) uit en gaf hij zijn eerste publieke optreden. Zijn muzikale opleiding werd vanaf dit moment grondig aangepakt. Op zijn vijftiende speelde hij voor tsaar Alexander I, die hem een diamanten ring schonk. Rond deze tijd begon zijn naam in Europese kranten te verschijnen. Tijdens vakanties op het platteland leerde hij Poolse volksmuziek kennen, die zou blijven terugkeren in zijn composities.

‘Chopin hield niet van massale concerten en beperkte zijn publieke optredens tot enige malen per jaar, voor selecte gezelschappen’

Op 29 november 1830 vielen samenzwerende Poolse officieren het paleis van Constantijn in Warschau aan, de grootvorst wist echter te ontsnappen in vrouwenkleden. De laatste druppel voor de Poolse bevolking was het Russische plan om Poolse troepen te gebruiken tegen de Franse Julirevolutie en de Belgische opstandelingen in de Nederlanden. De volgende dag sloten gewapende burgers zich aan bij de Novemberopstand. Niet ►

Linkerpagina: Het graf van Frédéric Chopin op de begraafplaats Père Lachaise. Foto: Olivier Deceur.

Boven: Chopin in Parijs, 1849. Foto: L.A. Bisson.

1 Pleasants, Henry (ed.). *Schumann on Music: A Selection from the Writings* (Dover, New York 1988), 114.

2 De Nederlandse Cystic Fibrosis Stichting schrijft over Chopins ziekte, tinyurl.com/KCTSZ.

3 Historianet, 'Inge-maakt' hart onthult doodsoorzaak van bekende componist', tinyurl.com/KHNDBC.

4 Zijn muziek mocht in Warschau niet worden gespeeld. Machlis, Joseph. *The Enjoyment of Music* (W. W. Norton, New York 1963), 150.

5 Vrt.be, 'Gepekelde hart van Chopin geeft na 170 jaar uitsluitel over zijn doodsoorzaak', tinyurl.com/KVRTGH.

veel later koos het Poolse leger de kant van de opstandelingen en werd een voorlopige regering uitgeroepen. Onder de opstandelingen heerste verdeeldheid: moest de tsaar worden gevraagd de Poolse grondwet eindelijk te respecteren, of moest in een oorlog de volledige onafhankelijkheid van Polen worden bevochten? De tsaar eiste totale overgave van de rebellen, zonder enige concessie, waarna zijn formele afzetting als Pools koning volgde op 25 januari 1831. Zo begon de Pools-Russische Oorlog.

Hoewel de Poolse aspiraties in heel Europa op sympathie onder de bevolking konden rekenen, waren de Europese regeringsleiders zuinig op het bestaande machtsevenwicht en op hun relaties met Rusland. De verwachte internationale steun voor de opstand bleef uit. Het Poolse leger bezweek uiteindelijk onder een weinig daadkrachtige regering en de Russische militaire overmacht. Op 5 oktober 1831 kwam er een einde aan de rebellenstaat. Polen werd een deel van het Russische Rijk en Warschau werd weinig meer dan een militaire basis. Poolse vrouwen zouden voortaan zwarte linten en sieraden dragen als teken van rouw.

Fransman

Chopin heeft zijn vaderland nooit meer teruggezien. De vriend met wie hij in november 1830 in Wenen verbleef, reisde terug naar Polen om zich bij de gewapende opstand aan te sluiten. De fijnbesnaarde componist met het zwakke gestel maakte, met pijn in zijn hart, een andere keuze. In september 1831 kwam hij aan in Parijs, waar hij zich in 1835 tot Fransman liet naturaliseren. Daar ontstond in 1831 ook zijn 'Revolutie-étude', waar-

in zijn verdriet om het neerslaan van de Novembelopstand doorklinkt. Intussen was in Frankrijk vanaf de achttiende eeuw een grote gemeenschap van Poolse ballingen ontstaan, die na de Novembelopstand verder groeide. Chopin onderhield warme contacten met deze landgenoten. Hij verfransde weliswaar zijn naam (in Polen heette hij Fryderyk Szopen), maar bleef zich Pool voelen en sprak nooit met gemak Frans. Zijn heimwee naar zijn verloren vaderland klonk de rest van zijn leven door in de polonaises en mazurka's die hij componeerde, waarin de volksmuziek van Polen herkenbaar is. In hoeverre Chopin nationalistische bedoelingen had met de Poolse invloeden in zijn muziek blijft een punt van discussie. Vast staat wel dat Poolse ballingen er kracht en troost in vonden en zijn muziek zelfs door de componist Robert Schumann als een potentieel gevaar voor de macht van de tsaar werd gezien.¹

Stormachtige relatie

Chopins laatste tien levensjaren werden gekenmerkt door zijn stormachtige relatie met de schrijfster George Sand, zes jaar ouder dan hij en een notoire mannenverslindster. Zijn toch al kwetsbare gezondheid ging na 1842 hard achteruit. Boze tongen beweerden dat zijn minnares een

Schilderij van de Novembelopstand in Polen. Gemaakt door Marcin Zaleski in 1831. Bron: National Museum in Warschau.

Luisteren

Anti-Russische muziek van Chopin, weergaloos gespeeld door de Rus Evgeny Kissin:

Polonaise: youtu.be/8QT7ITv9Ecs.

'Revolutie-étude': youtu.be/7VWVHBHeNrg4.

Boven: Handgeschreven bladmuziek van Chopin. Foto: Altrendo Images/ Shutterstock.com. Onder: De zuil met het hart van Chopin in de Kerk van het Heilige Kruis in Warschau.

verwoestende invloed had op zowel zijn fysieke toestand als zijn muzikale productie. In werkelijkheid leed de tengere componist waarschijnlijk zijn hele leven aan een chronische aandoening. Destijds werd hij gediagnosticeerd met tbc, maar zijn symptomen kunnen evengoed duiden op taaislijmziekte.² In elk geval verslechterde zijn toestand snel in de zomer van 1849. Zijn zus Ludwika kwam in juni op zijn verzoek naar Parijs met haar man en dochter. Op 17 oktober overleed hij, in gezelschap van Ludwika en een handvol intieme vrienden. Pas op 30 oktober vond de begrafenis plaats. Omdat de internationale belangstelling overweldigend was, werden kaartjes voor de dienst verkocht en moesten meer dan 3.000 bezoekers uit Londen, Berlijn en Wenen worden geweigerd. De overdadige ceremonie en het prachtige grafmonument werden betaald door zijn rijke Schotse bewonderaarster Jane Stirling, die hem in zijn laatste jaar financieel had ondersteund. Er is veel gespeculeerd over Chopins directe doodsoorzaak, op basis van zijn eigen brieven over zijn gezondheidsklachten en beschrijvingen van anderen die hem in zijn laatste levensjaar ontmoetten. Destijds namen overledenen de ware toedracht meestal mee in hun graf, maar in dit geval liep het anders. Chopin zou zo bang zijn geweest om levend te worden begraven, dat hij zijn zus smeekte na zijn dood zijn hart te laten verwijderen.³ Dat gebeurde, waarna het werd geconserveerd in cognac. In 1850 smokkelde Ludwika het mee terug naar Warschau. Daar

rust het inmiddels in een zuil in de Kerk van het Heilige Kruis, waaruit het in 1944 tijdelijk door de Duitsers werd verwijderd: ook zij zouden bang zijn geweest voor Chopins impact op het Poolse nationalisme.⁴ In 2014 mochten onderzoekers het bekijken, zonder de vaas met alcohol te mogen openen. Zij concludeerden dat de componist moet zijn overleden aan pericarditis, een ontsteking van het hartzakje, die dodelijk werd in combinatie met chronische tbc.⁵ Een herbegravenis van de beroemde, door heimwee gekwelde Pool is er nooit van gekomen, maar zijn hart kwam uiteindelijk thuis. ■

De Top 40 van de Gouden Eeuw

Overal klonken liederen

In de Gouden Eeuw werd veel gespeeld, maar nog meer gezongen. Zingen maakte een belangrijk deel uit van het dagelijks leven, naast de instrumentale muziek, uitgevoerd door beiaardiers, speellieden en straatmuzikanten in kerken, processies, theaters en kroegen. Het contrafact was een populair genre.

Drankpartij in een kroeg, Adriaen Brouwer (manier van), ca. 1700. Collectie Rijksmuseum.

De menselijke zang had in de Gouden Eeuw de overhand: de stem is het instrument dat iedereen bij zich draagt. Er waren niet alleen geschoolde zangers actief in kerken en theaters of rondom de hoven in Den Haag en Brussel, maar vooral ook heel veel 'gewone' mensen zongen in hun huis, op straat of op het werk. Zelf zingen maakte het leeuwendeel uit van de totale muzikale activiteit. Dit kon dienen als vermaak of als arbeidsvitaminen, of het stond in dienst van een hoger doel, zoals een geloofsrichting of politieke overtuiging. Keuze was er genoeg. Er bestond een voor iedereen toegankelijk genre, namelijk het contrafact: het lied geschreven op een bestaande melodie die iedereen kende. Dit was een bijzonder populair genre in deze tijd, getuige de vele liedboekjes die zijn uitgegeven. Daar is maar een fractie van bewaard gebleven, en toch zijn dat er al veel. Wie zijn stad of regio wilde laten meetellen, gaf een lokaal liedboekje uit, van de *Haerlemsche Duyn-Vreucht* en *Het Soes-dijcker Nachtegaeltje* tot de *Friesche Lusthof*. De liederen in deze bundeltjes, met hun bekende melodieën, konden door iedereen worden gezongen.

De talloze liedboekjes die in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw verschenen, waren vaak goedkope uitgaven voor een groot publiek, klein van formaat, zodat je ze in je tas of in je zak kon dragen. Op een gegeven moment kwamen er ook luxere, geïllustreerde uitgaven op de markt, die met name bij jongeren in trek waren om elkaar cadeau te geven. Over het algemeen werden in liedboekjes de melodieën niet afgedrukt. Dat was niet nodig, want men kende ze al; bovendien was het drukken van noten duur. Dat we de melodieën toch kennen, is te danken aan de enkele uitgaven

die wél voorzien waren van noten. Opvallend genoeg zijn dat vaak boekjes met stichtelijke liederen, waarvan de teksten zijn gedicht op populaire wijsjes. Via deze religieuze liedboekjes zijn we nu in staat de liederen weer te zingen op de melodie die was bedoeld.

Overall liederen

Nederlanders zongen dat het een lieve lust was. Zangwijzen werden met de paplepel ingegoten. Voor iedere gelegenheid waren er wel liederen. Op school, aan tafel, op straat, in de kroeg, samen met een vrijer of vrijster, in het huisgezin, in vrolijke of juist in godvruchtige gezelschappen, op boerenfeesten en in de kerk, tijdens bruiloften, op reis, in het veld, aan boord van zeeschepen, tijdens het werk en zeker ook op het toneel. En er was altijd wel begeleiding door een passend muziekinstrument. Vele prenten en schilderijen uit die tijd getuigen hiervan.

‘Wie zijn stad of regio wilde laten meetellen, gaf een lokaal liedboekje uit; de liederen konden door iedereen worden gezongen’

De teksten van deze populaire liederen varieerden van psalmen tot liefdesliedjes tot politieke statements. Ze gaven uitdrukking aan wat de mensen in de vroegmoderne tijd bezighield. Dat waren bijvoorbeeld de hoogte- en dieptepunten van de Tachtigjarige Oorlog. Zo is er het lied *Van de schoone Victorie van Leyden*, dat de listen en lagen beschrijft van de Spaanse legeraanvoerder Don Luis de Requesens. Deze opvolger van de ►

Margot Kalse is zangeres en neerlandica. Ze combineert in de 'Top 40 van de Gouden Eeuw' haar theoretische en praktische kennis van de vroege Nederlandse muziek en literatuur. **Olga van Marion** is universitair docent Literatuur en cultuur van de Gouden Eeuw en de Verlichting aan de Universiteit Leiden.

Samen zingen uit een liedboekje. Pentekening uit: Jan Jansz. van Aste, *Vlucht niet, maar zing een Liedt*. Haarlem, 1617-1650. Collectie Koninklijke Bibliotheek.

1 Een nieu Guese Liede Boecxken, Waerinne begrepen is den gantschen Handel der Nederlantscher gheschiedenissen. Z.pl.: z.n., 1576, fol. 90r. In te zien via tinyurl.com/KNGLB, pdf p. 183.

2 Idem, fol. 90v.

3 Een devoot ende Profitelyck Boecxken. Antwerpen: Simon Cock, 1539, fol. 84r. In te zien via tinyurl.com/KDEPEB, pdf p. 94.

hertog van Alva had in Zeeland en Holland dood en verderf gezaaid. In navolging van het dappere Leiden, dat in 1574 is belegerd en ontzet, moet nu ook de stad Amsterdam kiezen voor de kant van de prins van Oranje.

**Doet op tghesicht, wreede Tyran,
siet hoe de Heere helpen can
daer gheen hulp is voor ooghen:
O Amsterdam blijft niet langher blind,
Verderft doch niet uws kinders kint,
Hebt met hem mededooghen:
Keert u in tijts, eer ghy vergaet,
den Heer niet langher teghenstaet,
Aenmerckt zijn cracht en gaven:
Heel Nederlant siet dees oock aen,
Wilt handen aen den ploech nu slaen
En blijft niet langher slaven.¹*

*Kijk omhoog

De strijdvaardigheid van dit lied krijgt extra gewicht doordat het is geschreven op de mooie melodie van psalm 68 – met zijn zachte, open karakter nog steeds een tophit in protestants Nederland. In het laatste couplet (de zogeheten ‘princestrofe’) wordt veel waardering en lof uitgedrukt voor de prins van Oranje, ‘die ons hulp is geweest’ én voor God, ‘de hoogste Maiestejt’:

Twee zingende jongens, prent van Cornelis Bloemaert (II), naar Abraham Bloemaert, 1625-1628. Collectie Rijksmuseum.

*Hy stercke ons tslands Staten
Met een volstandich vast ghemoet,
Teghen den Vyant seer verwoet
Die hem en zijn Woort haten.²*

We zien dus dat het karakter van de psalm als het ware terugkomt in de tekst. Dat is wat er in contrafacten kan gebeuren: invloed van een geestelijk lied op een wereldlijke tekst, of andersom, invloed van een wereldlijk lied op een stichtelijke tekst. Een goed voorbeeld van dit laatste is *Den lusteliken mey Cristus playsant*. In het oorspronkelijke lied, *Den lustelijcken Mey is nu inden tijd*, is er

‘Dat is wat er in contrafacten kan gebeuren: invloed van een geestelijk lied op een wereldlijke tekst, of andersom’

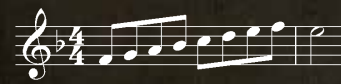
een meiboom vanuit het bos midden in het dorp geplant, waar jongeren omheen dansen om de liefde te vieren. In het geestelijke contrafact staat de meiboom symbool voor Christus. Hij is zelf de meiboom. Zijn ‘godelijck woert’ (woord) is ‘een ghebloeyet rijs’, de bloeiende meitak die in het oorspronkelijke lied door aanbidders als een teken van liefde aan de vensters van aanbeden meisjes bevestigd wordt. In de afsluitende princestrofe worden de uitgespreide takken van de meiboom geassocieerd met de geopende armen van Christus aan het kruis:

*O Prinche Ihesu,
meyboom ghebenedijt,
Soe lustelijck *ontploken,
Ontfangt ons in u armkens wijt
Aent cruce voer ons *ontloken.
Ghi sijt onsen troost ende alle ons vruecht,
Alleenliken bi uwer duecht
So worden wij deelachtich
In uus vaders rijc warachtich.³*

*ontploken: uitgespreid (van takken)

*ontloken: geopend (van armen)

Ook het Nederlandse volkslied is een contrafact. Het is geschreven op een vlot lopende, oorspronkelijk Franse melodie, waar meer pit in zit dan hoe we het tegenwoordig zingen. Dit Franse liedje met de titel *O la folle entreprise / du Prince de Condé* was het spotlied dat een katholieke soldaat schreef over het mislukte beleg van de Franse stad Chartres door de prins van Condé en zijn Hugenoten (1568). Het is grappig dat juist de melodie van een lied gericht tegen de protestanten is gebruikt om er een tekst op te dichten waarin de ik-persoon de legeraanvoerder van de Opstand is, de prins van Oranje. Zijn naam ‘Willem van

Musicerend gezelschap,
Jan Verkolje (I), 1673.
Collectie Rijksmuseum.

Nassou' is als acrostichon in de eerste letters van de strofen verwerkt. Zo begint het tiende couplet met de 'N' van Nassou:

**Niet doet my meer erbarmen
In mynen wederspoet
Dan datmen siet verarmen
Des Conincx Landen goet.
Dat u de Spaengiaerts crencken
O Edel Nederlant soet,
Als ick daer aen ghedencke
Mijn Edel hert dat Bloet.⁴*

* Niet: niets

Het *Wilhelmus* raakte vanaf omstreeks 1572 algemeen bekend bij de opstandelingen. Ook de melodie zelf won aan zeggingskracht. Het werd de herkenningsmelodie van de Opstand. De politieke lading was voor iedereen duidelijk: de klanken van het *Wilhelmus* op de stadsmuur van Haarlem hebben een soldaat zelfs zijn been gekost, omdat de Spanjaarden die de stad in 1573 belegerden, het

lied herkenden en meteen begonnen te schieten. Het *Wilhelmus* werd aan kinderen geleerd en gezongen door passagiers in trekschuiten en door geuzen op hun schepen. Het werd ook gespeeld bij overwinningen. Zo bliezen de stadsspeelieden van Brussel het op schalmeien en cornetten bij de triomfantelijke intocht van Willem van Oranje in 1577 en klonk het als eerste op de beiaard na de bevrijding van Groningen in 1594: 'Den 24 omtrent den middach, omtrent 3 uiren hebben wi wederomme het kloekenspil gehoret, ende dat eerste dat hie spoelde was Wilhelmus van Nassau.'⁵ Toen een jager de melodie in 1624 op zijn trompet blies in het veld bij Harsselo, vluchtten de Spanjaarden die daar aan een feestmaal zaten in paniek weg, met achterlating van eten en buit, omdat ze dachten dat de troepen van Oranje in aantocht waren.⁶ Het is ook niet verwonderlijk dat dit lied, dat zo nadrukkelijk de lof zingt van de prins, gedurende de gehele Nederlandse Opstand en daarna met de Oranjes verbonden is gebleven. ►

⁴ Een nieu Guese Liede Boecxken, Waerinne begrepen is den gantschen Handel der Nederlantscher gheschiedenissen. Z.pl.: z.n., 1576, fol. 34r. In te zien via tinyurl.com/KGLBW, pdf p. 71.

⁵ W.B.S. Boeles, 'Dagverhaal van Groningen in 1594', in: *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen* 1 (1864), p. 127.

⁶ Voor vermeldingen van het *Wilhelmus* in historische documenten, zie M. de Bruin, 'Het *Wilhelmus* tijdens de Republiek', in: L.P. Grijp (red.), *Nationale hymnen. Het *Wilhelmus* en zijn burenen*. Nijmegen/Amsterdam, 1998, pp. 19-24.

Eerste couplet van
Top 40 nr. 12b.

De Top 40

Welke melodieën werden in de vroegmoderne tijd het meest gebruikt om er nieuwe teksten, contrafacten, op te schrijven? Dat is de vraag die centraal staat in het project ‘Top 40 van de Gouden Eeuw’. Met een team van wetenschappers hebben wij de veertig meest gebruikte melodieën uit de periode 1535-1750 geselecteerd via de Nederlandse Liederenbank.⁷ Vervolgens hebben we honderden liedboeken doorgenomen op zoek naar geschikte teksten van bekende en onbekende dichters. Zo vonden we twee van de voorbeelden hierboven, *Van de schoone Victorie van Leyden* en het *Wilhelmus*, in een uniek exemplaar van *Een nieu*

⁷ In de Nederlandse Liederenbank zijn ruim 175.000 Nederlandse liederen ontsloten, van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw: www.liederenbank.nl.

Verder lezen

R. Rasch, *Muziek in de Republiek. Muziek en Maatschappij in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1572-1795*. Utrecht: KVNIM, 2018.

L.P. Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw. Het mechanisme van de contrafactuur*. Amsterdam: Meertens-Instituut, 1991.

L. van Gemert (hoofdred.), *Wilhelmus en de anderen, Nederlandse liedjes 1500-1700*. Amsterdam: AUP, 2000.

De Top 40 van de Gouden Eeuw

Op www.top40vandegoudeneeuw.nl staan alle nummers van de Top 40, met melodie, tekst, toelichting en woordverklaringen, plus een midifile waarmee de melodie aangeleerd kan worden. Begin maart 2022 verschijnt de uitgave van het liedboek in twee delen, met melodieën, teksten en bronnen in deel een, en toelichtingen en woordverklaringen in deel twee, zodat de delen naast elkaar te gebruiken zijn. Ook verschijnt dan de dubbel-cd met professionele opnames van de liederen, begeleid door luit, harp en viola da gamba. Voorintekening voor het tweedelige liedboek en de cd kan via de website.

Guese Liede Boecxken (1576), het oudste tot nu toe gevonden geuzenliedboek met de oudst bekende tekst van het *Wilhelmus*.

Hoe verbind je melodie en tekst? In de liedboekjes zijn de teksten niet voorzien van noten, maar wel van een wijsaanduiding, bijvoorbeeld ‘Stemme’ of ‘Op die wijze’ of ‘Op de stem’, gevolgd door een titel of een eerste regel, of allebei, zoals ‘Minnesugje. Stemme: Ik drink de nieuwe most’. Met zo’n wijsaanduiding kun je gaan zoeken in de Nederlandse Liederenbank, waar alle melodieën onder een standaardnaam zijn ondergebracht.

Voor de Top 40 hebben we de veertig populairste melodieën voorzien van mooie, ontroerende en verrassende liedteksten uit de Gouden Eeuw. Soms hebben we bij een melodie twee of drie teksten gekozen, om te laten zien hoe de contrafactuur werkt. Zo hebben we bij melodie nummer 12 *De lustelijke mei is nu in de tijd*, niet alleen het vrolijke mei-liedje, maar ook het geestelijke contrafact *Den lusteliken mey Cristus playsant* opgenomen. De melodie van psalm 103 is voorzien van de psalmtékst én een liedje van een treurende minnaar. Op de dansmelodie *Sarabande Pinel* hebben we zowel een kerstliedje als een liefdesliedje voor ‘Swaentjen’ gezet. Op deze manier biedt de Top 40 veel meer dan de mogelijkheid om de ruim vijftig gekozen liederen ten gehore te brengen. Elke melodie was destijds het uitgangspunt voor talloze nieuwe liedteksten, dus wie alle melodieën van de Top 40 in zijn hoofd heeft, kan duizenden liedteksten zingen.

Populaire liederen vormen een substantieel deel van de Nederlandse muziekgeschiedenis. Ze drukken uit wat de mensen van toen bezighield, wat hen ontroerde en waar zij in geloofden. Door de liederen uit de Gouden Eeuw te lezen, ernaar te luisteren of ze zelf te zingen, kunnen we heel dicht bij de tijd komen waarin ze zijn geschreven. We kruipen als het ware in de geschiedenis, die we van binnenuit beleven. Zo komen ook de mensen van toen dicht bij ons te staan. ■

Muziek van het Britse Rijk

Begrippen koppelen aan muziek

De historische context over het Britse Rijk kent vele thema's die te koppelen zijn aan historische muziekstukken en teksten. Kunnen havoleerlingen de koppeling maken tussen de begrippen in hun boek en de muziek die voor hen wordt afgespeeld?

In deze opdracht worden er vijf liederen afgespeeld in de klas. De leerlingen moeten bedenken welk begrip het best bij elk muziekstuk past. De opdracht kan bijvoorbeeld gebruikt worden ter herhaling of afsluiting van de leerstof. De leerlingen moeten een aantal kernbegrippen beheersen en bepalen of deze toepasbaar zijn op de muziek die ze te horen krijgen. Verdeel de leerlingen in groepjes van drie of vier leerlingen. Deel blaadjes uit met een selectie van vijf begrippen die goed bij onderstaande muziek passen, plus vijf extra. Bijvoorbeeld de begrippen: modern imperialisme, plantage-economie, socialisme, Indian National Congress en de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog. Als extra begrippen (die dus niet bij de muziek passen) kunt u bijvoorbeeld kiezen voor: inheemse bevolking, handelsmonopolie, factorij, volkssoevereiniteit en natuurlijke rechten. Als u de opdracht lastiger wilt maken kunt u ook verwijzen naar de begrippenlijst van de methode die uw klas gebruikt.

Op www.vgnkleio.nl staat een opdrachtenblad. Daarbij staan ook enkele stukken tekst uit de liederen weergegeven. Desgewenst zijn de begrippen aan te passen. De muziek is te beluisteren via de afspeellijst 'Geschiedenisopdracht muziek en het Britse Rijk' op Spotify (zie ook de Spotify-code op deze pagina).

Laat de muziek horen aan de klas. Vertel daarbij dat het hierbij gaat om hedendaagse opnames die gebaseerd zijn op oudere muziekstukken. De leerlingen krijgen steeds twee minuten de tijd om te luisteren en het juiste begrip te kiezen. Laat leerlingen ook opschrijven waarom ze juist voor dat begrip hebben gekozen.

Na het muzikale deel kunt u de uitkomst bespreken met de leerlingen. Waarom hebben leerlingen voor een bepaald begrip gekozen? Dit is ook het moment om iets over de muziek te vertellen. Leer-

lingen zullen regelmatig hun keuze verklaren door de muzikale associaties die ze maken. Zo is het lied *Vande Mataram* makkelijk te koppelen aan het Indian National Congress, omdat de muziek nu eenmaal niet westers klinkt. Dat is overigens niet zo erg, het gaat er in deze opdracht om dat leerlingen de begrippen goed beheersen.

Rule, Britannia! (modern imperialisme)

Dit lied is gebaseerd op een gedicht van de Schotse James Thomson uit 1740. Het bezingt Britannia, de vrouwelijke personificatie van Groot-Brittannië, vaak afgebeeld met drietand, helm en schild. Het werd voor het eerst voorgedragen in ►

Bart den Uyl
is redacteur van Kleio.

Britannia, de personificatie van Groot-Brittannië, afgebeeld naast Uncle Sam, de personificatie van de Verenigde Staten.
Collectie Smithsonian's National Museum of American History, Washington.

Scan de code vanuit de Spotify-app om de afspeellijst met de nummers uit dit artikel te openen.

Acteur Chiwetel Ejiofor zingt het lied *Roll, Jordan, Roll* in de film *12 Years a Slave*.

1745 en was gelijk erg populair. In de achttiende en negentiende eeuw groeide de dominantie van het Britse Rijk, mede dankzij de kracht van de Britse marine. De tekst houdt de luisteraar voor dat het heersen over de wereldzeeën tot het handvest van Britannia behoort. Het lied bleef dan ook populair bij Britse nationalist, die het als een tweede volkslied beschouwen.

Traditioneel vormt het nummer het hoogtepunt tijdens de jaarlijks opvoering bij de *Last Night of the Proms* in Londen. De laatste jaren is hier kritiek op gekomen. Het lied zou het Britse kolonialisme en imperialisme te veel vereren. Reden voor de BBC om het te schrappen uit het repertoire. Na vele boze reacties, onder andere van premier Boris Johnson, werd het toch gespeeld.

Roll, Jordan, Roll (plantage-economie)

In het midden van de negentiende eeuw leefden er circa vier miljoen slaven in de Verenigde Staten. Tijdens het werk op de plantages werden (vaak religieuze) liederen gezongen. Kenmerkend voor de muziek is het ritme waarin wordt gezongen, dat samenvalt met het ritme van het werk. Deze werklieder waren van grote invloed op de zogenoemde spirituals en de latere blues- en jazzmuziek.

De originele versie van een van de bekendste spirituals, *Roll, Jordan, Roll* is geschreven door Isaac Watts en werd populair onder slaven in de negentiende eeuw. Muziekcriticus Ann Powers beschrijft hoe de christelijke boodschap uit het lied door de slaven werd gebruikt om een dubbele

boodschap brengen: 'Liederen zoals deze, die verhalen over rivieren, brachten vaak een gecodeerde boodschap over de hoop op ontsnapping – op een vlucht via de Mississippi of de Ohio en richting het noorden.' Het lied werd in 2013 door schrijver Nicholas Britell aangepast voor de film *12 Years a Slave*.¹ Deze uitvoering roept bij leerlingen eerder de associatie op met de slavennijperperiode dan andere versies.

Vande Mataram (Indian National Congress)

De Bengaalse schrijver Bankim Chandra Chattopadhyay schreef het gedicht *Vande Mataram* ('Ik aanbid u, moeder') in 1875. Chattopadhyay was eind dertig en werkte als ambtenaar voor het Britse bestuur. Het gedicht werd voor het eerst gepubliceerd in zijn roman *Anandamath*. Het boek verhaalt over een groep Bengaalse rebellen die, ondanks grote verliezen, een overwinning weet te behalen op de Britse Oost-Indische Compagnie. In *Vande Mataram* wordt India gepersonifieerd als een moedergodin (Bharat Mata). Het subcontinent, met al zijn diverse talen en culturen, kreeg zo een nieuwe voorstelling: het moederland. Waarschijnlijk heeft Chattopadhyay het gedicht bedoeld als tegenhanger van het Britse *God Save The Queen*.²

Tijdens een bijeenkomst van het net opgerichte Indian National Congress in 1896, werd *Vande Mataram* gezongen door de dichter en schrijver Rabindranath Tagore. Het zingen van het lied tijdens het congres werd hierna een traditie, die

¹ Prowel, A. (2013, 13 november), "'12 Years a Slave' is this year's best film about music". NPR, [tinyurl.com/KNPR12Y](https://www.npr.org/2013/11/13/244811111/12-years-a-slave-is-this-year-s-best-film-about-music).

² Chandvankar, S. (2014, 28 augustus), 'A short recorded history of the contentious national song "Vande Mataram"'. *Scroll.in*, [tinyurl.com/KVANDEMAT](https://www.scroll.in/article/a-short-recorded-history-of-the-contentious-national-song-vande-mataram-20140828).

nog steeds bestaat. In het begin van de twintigste eeuw werd het lied populair bij de Indiase vrijheidsbeweging. Het zingen van *Vande Mataram* werd daarom al snel verboden door de koloniale overheersers. Na de onafhankelijkheid van India werd het uitgeroepen tot 'nationaal lied'.

The Internationale (socialisme)

De Internationale werd bekend als het lijflied van de verschillende socialistische stromingen in de negentiende en twintigste eeuw. De tekst werd geschreven door de Franse revolutionair Eugène Pottier en werd van een eigen compositie voorzien door de Belgische socialist Pierre De Geyter. In 1864 werd in Londen de Internationale Arbeidersassociatie opgericht, later bekend als de Eerste Internationale. Op de bijeenkomsten probeerden verschillende anarchistische, communistische en socialistische groepen zich te verenigen. Voor linkse politiek was het een moeilijke tijd. Na de opstanden van 1848 werden hun politieke leiders in veel Europese landen vervolgd. De Eerste Internationale werd getekend door interne conflicten. Al snel viel het uiteen in twee kampen: de communisten onder leiding van Karl Marx en de anarchisten onder leiding van Michail Bakoenin. De Eerste Internationale zou deze interne strijd niet overleven.

Eugène Pottier was een revolutionair van het eerste uur. Hij was betrokken bij de Februarirevolutie in 1848 in Frankrijk (die een voorlopig einde maakte aan de monarchie) en nam deel aan de bijeenkomst van de Eerste Internationale. Het gedicht *L'Internationale* werd door hem geschreven na de val van de Commune van Parijs (1871). Pottier was ook in deze opstand actief geweest, als commandant van de revolutionaire troepen en als burgenmeester. Nadat de Commune bloederig was neergeslagen, vluchtte Pottier naar het buitenland. De tekst van *De Internationale* is vaak vertaald. Voor deze opdracht is de originele Engelse vertaling gebruikt, in een recente uitvoering van zanger Alistair Hulett. De tekst is te lezen als een oproep aan de onderdrukte arbeiders: men moet gezamenlijk in opstand komen tegen tirannieke heersers.

The Liberty Song (Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog)

Het *Vrijheidslied* werd geschreven door revolutionair John Dickinson, een van de Founding Fathers, in 1768. Het lied is een van de eerste nationalistische liederen van de latere Verenigde Staten. Dickinson kwam van een welgestelde familie met tabaksplantages in Maryland. Hij werd opgeleid als jurist en verwierf bekendheid door zijn essays tegen de Townshend Acts, Britse wetten die belasting hieven op geïmporteerde producten. Volgens Dickinson had het Britse parlement het recht niet om deze belastingen te heffen, dat recht lag immers bij de koloniën zelf.

'Vande Mataram werd populair bij de Indiase vrijheidsbeweging, daarom werd het zingen ervan al snel verboden door de overheersers'

Dickinson was nadien nauw betrokken bij de onafhankelijkheidsstrijd in de Britse kolonie. Met Thomas Jefferson schreef hij een declaratie waarin het opnemen van de wapens tegen het Britse gezag werd gerechtvaardigd. Het concept dat de Amerikanen geen belastingen mogen worden opgelegd zonder representatie in het parlement, vormt een van de centrale argumenten in het stuk. De tekst van *The Liberty Song* geeft de ideeën van Dickinson goed weer. In de tekst worden de Amerikaanse voorouders bezongen die naar het continent kwamen voor hun vrijheid. Tirannieke wetten kunnen dan ook niet worden geaccepteerd, omdat daarmee 'de Britten oogsten wat de Amerikanen zaaien'. De Amerikanen moeten daarom samen strijden, want 'united we stand, divided we fall', een motto dat in de Amerikaanse cultuur nog veel populariteit geniet. ■

Bharat Mata, geschilderd door Abanindranath Tagore (een neef van Rabindranath Tagore) in 1905.

Nog nooit zoveel kandidaten

Het centrale eindexamen vmbo-geschiedenis 2021

Na een jaar overgeslagen te zijn vanwege corona, gingen de centrale eindexamens dit jaar wel door. In hoeverre had corona invloed op de leerprestaties van de leerlingen? Hoe reageerden leerlingen op het examen? Hoe is de normering tot stand gekomen? En speelde de duimregeling een rol? Huub Kurstjens bespreekt het vmbo-examen.

Huub Kurstjens is toetsdeskundige voor de vmbo-examens geschiedenis en staatsinrichting bij Cito.

Het was even wennen: leerlingen die weer in gymzalen of andere ruimtes voorovergebogen over tafeltjes eindexamen deden. Na de afwezigheid van de centrale examens in 2020 was het de vraag of de leerlingen wel voldoende voorbereid waren op de centrale examens. Hadden ze genoeg tijd gehad om te leren? Hadden ze klassikaal onderwijs gemist? Was het digitaal volgen van lessen afdoende? En hoe zat het met de motivatie? Deze ongewone omstandigheden leidden onder meer tot een extra tijdvak. Toch hebben de leerlingen massaal deelgenomen aan het eerste tijdvak. Wat het effect is van de extra herkansingsmogelijkheden of de duimregeling, weten we nog niet precies.

Wat we wel hebben kunnen afleiden uit de toetstechnische gegevens die via het Wolfstelsysteem bij Cito zijn binnengekomen (zie kader), is dat de N-term dit jaar iets hoger ligt dan in andere jaren. Het lijkt erop dat de resultaten van dit jaar gemiddeld genomen iets achtergebleven zijn bij de resultaten die onder normale afnameomstandigheden verwacht zouden mogen worden. Om hier meer over te kunnen zeggen is een verdere analyse van de resultaten nodig. De onderzoeksresultaten hiervan worden in het najaar verwacht.¹

Reacties van leerlingen

In dit artikel staat de leerling centraal. Dat gebeurt met behulp van de reacties die het LAKS verzameld heeft na afloop van het examen, zoals het indienen van een klacht.

Er werd door leerlingen veel geklaagd over de

problemen waarmee ze te maken hadden als gevolg van de *lockdown*. Examenleerlingen mochten wel naar school komen, maar de voorbereiding op het examen voelde toch anders dan normaal. Enkele reacties van leerlingen hierover: 'Vanwege het thuisonderwijs heb ik mij niet fatsoenlijk op het examen kunnen voorbereiden.' 'Ik heb dit jaar amper les gehad en kon me dus amper voorbereiden.' 'Heb door corona echt achterstand.' 'Bijna de helft van mijn toets is nooit in het echt uitgelegd.' 'Tijdens de lessen geschiedenis heeft de docent niet alle onderwerpen even duidelijk uitgelegd.' 'Door die stomme online lessen hebben we de helft gewoon gemist.'

Bij de bespreking van het vmbo-examen geschiedenis in *Kleio* wordt al jarenlang opgemerkt dat de beheersing van de Nederlandse taal te wensen overlaat. Het is algemeen bekend dat Nederlandse leerlingen lezen niet leuk vinden. PISA-onderzoeken laten zien dat de beheersing van het Nederlands achteruit gaat. Er zou zelfs sprake zijn van 'ontlezing'.² Wat duidelijk wordt uit de berichten van docenten is dat leerlingen minder goed zinnen formuleren, minder goed in staat zijn langere teksten te lezen en minder goed de vraagstelling begrijpen dan enkele jaren geleden. In de woorden van de leerlingen zelf: 'De vragen waren vaag en ik snapte gewoon niet altijd waar ze het over hadden.' 'Er waren woorden in die we nooit hebben gehad op school.' 'Ik begreep de meeste woorden niet die werden gebruikt waardoor ik de vraag niet goed kon beantwoorden.' 'In de vraag staat het woord ideologie. Ik heb geen idee wat

¹ In het najaar verschijnt een onderzoek door CvTE (waarbij Cito ook betrokken zal worden). Zie staatsblad: Staatsblad 2021, 136 op officielebekendmakingen.nl.

² Zie bijvoorbeeld het artikel van Adriaan van Dis in *de Volkskrant* van 2 juni 2021 waar hij onder de titel 'Onverschilligheid over ontlezing heerst alom. Moet er een leesknokploeg worden opgericht?' de alarmbel luidt over dit verschijnsel.

dat woord betekent en heb dit ook niet kunnen afleiden uit de zinnen waarin het staat.' 'Dit examen van geschiedenis had VERSCHRIKKELIJK moeilijke woorden, de zinnen waren opgesteld alsof een minister de vragen moest beantwoorden.' Bij het corrigeren van de antwoorden is het voor docenten soms lastig om te bepalen wat ze goed of fout moeten rekenen. Wat doe je bijvoorbeeld als een leerling in plaats van het recht van amendement het recht van amusement opschrijft of van vrijheid van drukpers persdruk maakt, of de naam van Churchill verbastert tot Sjursjill? Het verhaal van de klok en de klepel. Het maakt eens te meer duidelijk dat geschiedenis een talig vak is waarvoor een bepaalde mate van lees- en schrijfvaardigheid vereist is.

Vraagstelling begrijpen

Het voorgaande raakt ook de vraagstelling. Als je de vraagstelling niet goed begrijpt omdat er een bepaalde leesvaardigheid vereist wordt, dan wordt het beantwoorden van die vraag ook lastig. 'Die vraagstellingen waren veel te moeilijk voor wat we hebben geleerd.' 'De vragen waren echt bullshit en alle vragen hadden niks te maken met geschiedenis.' 'Ik snapte niks van de vraagstelling dus heb maar wat ingevuld dit is echt niet leuk!'

'Wat doe je als een leerling in plaats van het recht van amendement het recht van amusement opschrijft, of van drukpers persdruk maakt?'

'Superwarrige vragen. Ook heel vreemd specifieke vragen over onderwerpen waar je 0,01 milliseconde les over hebt gehad.' 'Het was moeilijk te begrijpen wat ze bedoelen.' 'Ik vond dat de vragen slecht geformuleerd waren. Ik zou het antwoord wel geweten hebben, maar ze hebben er een paar instinkers in gezet.'

Dit soort reacties geeft aan dat de spreektaal van leerlingen en de examentaal soms ver uit elkaar kan liggen. Oefenen met oude examens en de vraagstellingen die daar gebruikt worden, ligt dan ook als oplossing voor de hand. Daarnaast werd er af en toe inzicht gevraagd, 'Hele lastige inzichtvragen.' 'Domme vragen.' Ook het verwoorden van een antwoord vereist een bepaalde taalvaardigheid. Een veel gehoorde klacht over de jaren heen is het verschil tussen de syllabus en de uitwerking daarvan in lesmethoden. Daarom delen veel docenten aan de leerlingen ter voorbereiding van het examen ook de syllabus uit. Daar staat beknopt de leerstof weergegeven die de basis van de eindexamens vormt. De uitwerking van die leerstof en de accenten die daarbij worden aangegeven zijn de verantwoordelijkheid van de educatieve uitgever-

De gegevens van de toets- en itemanalyse (TIA) op basis van de versnelde correctie

Hieronder staan schematisch de gegevens die bij Cito via het Wolf-systeem zijn binnengekomen op basis van de versnelde correctie. Deze gegevens zijn nodig om een afgewogen oordeel te kunnen geven over de aanvaardbaarheid, validiteit en betrouwbaarheid van het examen. Ook is het mogelijk om op basis van deze gegevens een vergelijking te maken met eerder afgenomen examens. Samen met het commentaar dat na afname op de examens gegeven wordt, leidt dit tot de vaststelling van de normering (de N-term) door het CvTE.

Het vmbo-examen 2021 in cijfers (alleen het papieren examen GL/TL)

	GL/TL
gemiddelde score / schaallengte	37,35 / 65
gemiddelde p-waarde*	0,57
vastgestelde N-term*	1,2
% onvoldoende (na vaststelling door CvTE)	21,1
gemiddelde cijfer	6,4
betrouwbaarheid*	0,81
standaarddeviatie*	8,49
aantal kandidaten	22.930
steekproefgrootte	19.801

* De **gemiddelde p-waarde** is een maat voor de moeilijkheidsgraad van een examen. Van eenzelfde orde is de **p'-waarde van een vraag**. Een p of p'-waarde van 0,10 betekent een erg moeilijk examen of een erg moeilijke vraag. Een waarde van 0,90 betekent een erg gemakkelijk examen of een erg gemakkelijke vraag. De p/p' wordt berekend door de gemiddelde score op een examen/vraag te delen door de maximaal haalbare score op dat examen/die vraag. De waardes worden vaak aangegeven als een percentage.

* De **N-term** of de **normeringsterm** is een ijkvariabele die gebruikt wordt om de score op het examen om te zetten in een cijfer. Hoe hoger de N-term, hoe (relatief) moeilijker het examen was.

* De **betrouwbaarheid** is de mate waarin de scores consistent, nauwkeurig en reproduceerbaar zijn, kortom vrij van meetfouten.

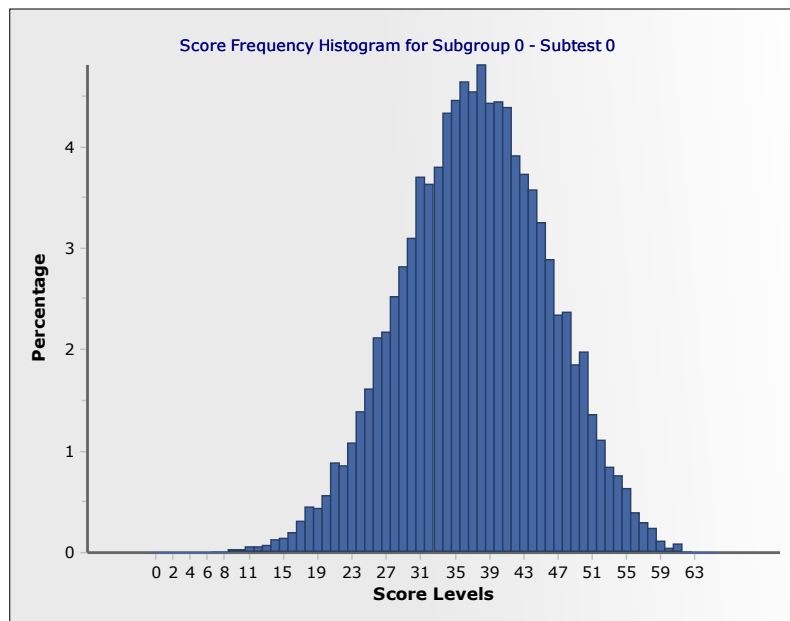
* De **standaarddeviatie** is een spreidingsmaat. Hoe groter de spreiding, hoe beter de hele score-schaal wordt benut.

Zie voor meer informatie de toetstechnische begrippenlijst:

www.cito.nl/static/oenw/ttb/beglist1.htm.

rijen en de docent. Dat er enige ruimte zit tussen de syllabus en de uitwerking ervan in lesstof, maken de volgende citaten duidelijk: 'Het examen kwam niet overeen met de lesstof.' 'Er kwamen vragen in die we niet behandeld kregen in het boek en in de les.' 'Er stonden vragen in die niet tot de examenstof behoren.' 'De vragen waren niet representatief voor de totale leerstof.' 'Er klopte niks van de vergelijking tussen de syllabus en het examen zelf. Van alles wat we hebben moeten ►

leren kwamen er maar een paar dingen overeen.’ Deze reacties geven aan dat er tijdens de voorbereiding van het examen meer aandacht nodig is voor de interpretatie van de eindtermen in de syllabus. Die kan moeilijk aan een leerling zelf overgelaten worden, wat helaas wel vaak het geval is bij onderwijs op afstand. Daarom speelt de instructie van de docent een belangrijke rol bij de ‘vertaling’ van de eindtermen.

Histogram met onderaan het aantal te behalen scorepunten (maximaal 65). De staafjes geven de scorepercentages aan van de leerlingen.

Meer vragen dan anders

Een veel gehoorde klacht betrof de lengte van het examen. ‘Allereerst was het examen veel te lang, de opgaven waren vooral open vragen waardoor je nog meer in tijdnood kwam. Ook zaten er te veel bronnen in.’ ‘De vragen waren prima te doen, dus dat viel mee alleen vond ik 51 vragen wel erg veel.’ ‘Ik heb veel oefenexamens gemaakt en meestal waren er ongeveer 43 tot 45 vragen, maar het examen van dit jaar bestond uit 51 vragen. Dit vond onze docent ook echt megalang.’

Het klopt dat er in het examen van dit jaar een paar vragen meer zaten dan in vorige examens. Dat komt omdat er meer vragen dan gebruikelijk in zaten met slechts één scorepunt. Wat betreft het totaal aantal scorepunten: dat ligt al jaren rond de 65 punten, zo ook dit jaar. Daarnaast wordt voor elk examen het aantal woorden geteld in het vragenboekje én het bronnenboekje. Ook dat week niet significant af van voorgaande jaren: rond de 4000 woorden. Een indicatie over tijdnood zou het overslaan van de laatste paar vragen van het examen kunnen zijn. Die vragen gaven daar geen aanleiding toe. Opmerkelijk was wel in dit examen dat er veel meer vragen werden overgeslagen dan gebruikelijk, met als uitschieter vraag 3. Uit de omschrijving moesten de leerlingen in een open vraag de naam van (Abraham) Kuyper opschrijven. Ruim 10 procent sloeg deze vraag over. We weten

niet of dit kwam door gebrekkig leerwerk of dat er sprake is geweest van de invloed van corona of een combinatie daarvan. Daarom was er voor alle vakken een compensatieregeling bedacht in de vorm van een extra herkansingsmogelijkheid, meer afnamemomenten en de zogenaamde duimregeling. Op de meeste vragen werd geen of nauwelijks commentaar gegeven. Dat is het beste compliment dat je kunt krijgen als toetsenmaker. Een paar vragen sprongen eruit bij dit examen. Twee daarvan worden hieronder kort besproken.

Vraag 25 ging over enkele gebeurtenissen over het leven van de Oostenrijkse kapitein Von Trapp uit de film *The Sound of Music*. Die gebeurtenissen moesten in een juiste chronologische volgorde worden gezet. Belangrijk bij de omschrijving van die gebeurtenissen zijn de signaalwoorden, zoals Oostenrijk-Hongarije, *Anschluss*, Verdrag van Versailles en de economische crisis. Je hoefde de film niet gezien te hebben om de vraag toch goed te kunnen beantwoorden. Het leverde verontwaardigde reacties op bij leerlingen die dit niet gewend waren. ‘Bij de vraag over de *Sound of Music* vond ik dat mensen die die film hadden gekeken echt een voordeel hadden. Ik heb die film zelf persoonlijk niet gekeken en had de vraag dan ook fout. Mijn moeder heb ik de vraag thuis ook laten maken en die had hem goed. Zij had verder niet geleerd. Alleen simpelweg de film wel gezien.’ ‘De vraag ging over de *Sound of Music* en daarin waren wel soort van dingen verwerkt die we geleerd hadden maar als je niet wist wat de *Sound of Music* is, had je veel minder kans op het goed beantwoorden van de vraag dan iemand die wel wist wat de *Sound of Music* is. Nu had je geen mogelijkheid om je daarop voor te bereiden.’ Het was overigens niet de eerste keer dat een chronologievraag op deze manier, met behulp van signaalwoorden, werd gesteld.

Economie of geschiedenis

De vraag die de meeste stof deed opwaaien was vraag 50. Vragen over de Europese Unie roepen traditiegetrouw veel reacties op, want Europa is een ver-van-mijn-bedshow. Daar kwam bij dat er, naast een politieke reden, ook een economische reden werd gevraagd waarom landen in de Europese Unie dezelfde tijd zouden moeten aanhouden. Nog afgezien dat er veel plausibele antwoorden mogelijk waren, was de algemene reactie dat een dergelijke vraag eerder in een examen economie dan in een geschiedenisexamen thuishoorde. ‘Hele onduidelijke vage vraag. Gaat meer over economie dan over geschiedenis.’ ‘Het waren vragen over de politiek van nu en dat heeft niks te maken met geschiedenis.’ ‘Het ging over een tijd en dat heeft niks te maken met geschiedenis.’ ‘Ik snapte de vraag niet en ik vond het heel lastig om een economische en politieke reden in te vullen daarbij, omdat het iets heel anders is dan wat we hebben

3 H. Kurstjens, ‘Koester het centraal eindexamen’, in: *Kleio 2*, maart 2021, pp. 64-69.

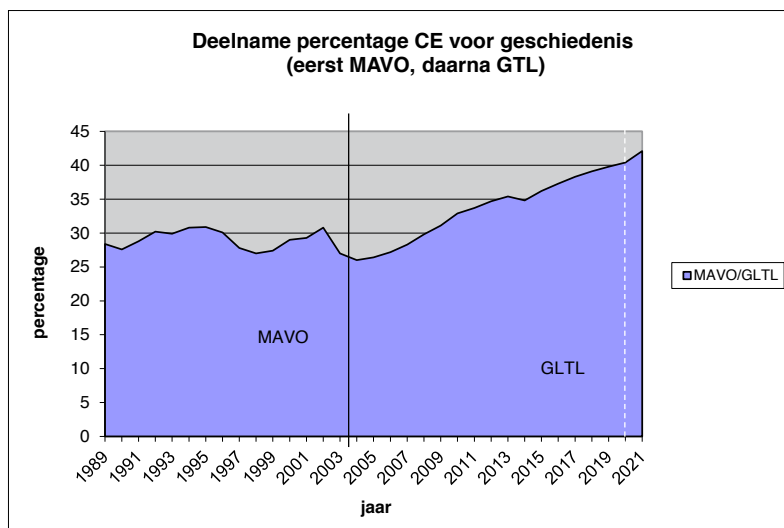
4 B. Haeck en D. Bleus, ‘In de jaren ‘90 begon het al fout te gaan in ons onderwijs’, in: *De Tijd*, zaterdag 5 juni 2021, p. 17.

moeten leren.’ Het antwoord op deze vraag heb ik nooit kunnen leren.’ Deze vraag verdiende niet de schoonheidsprijs. Bij de correctie van deze vraag zijn de docenten coulant geweest.

De eerste indruk van docenten was dat het veel was, maar goed te doen. Bij het corrigeren blijken de antwoorden van de leerlingen en de resultaten toch een beetje tegen te vallen. Veel vragen werden overgeslagen, het verschil tussen goede en minder goede leerlingen was groot (zie histogram), af en toe was het een beetje veel van hetzelfde, een echt leerexamen, soms lastige vraagstellingen. Wat precies de gevolgen van het ‘duimeffect’ zijn geweest, is nog niet duidelijk. Uit reacties van docenten blijkt dat nogal wat leerlingen er bewust voor gekozen hebben om het vak te laten vallen en dus niet of nauwelijks geleerd hebben voor dit examen. Ook werd er opgemerkt dat er meer ‘clustervragen’ rondom een bepaald onderwerp werden verwacht, omdat die waren toegezegd. Daar is inderdaad tijdens een vmbo-studiebijeenkomst over gesproken, maar het maken van een examen kost veel tijd. In de komende examens wordt daar wel een poging toe ondernomen. Vermeden moet worden dat er een stapeleffect ontstaat, dat wil zeggen dat als je de ene vraag fout hebt, ook de andere vraag automatisch fout hebt.

Belevingswereld

Procentueel hebben nog nooit zoveel leerlingen een vmbo(GTL)-eindexamen geschiedenis gemaakt (zie grafiek). Dat is een goed teken! Maar er is ook kritiek mogelijk op de examens. Natuurlijk blijft het maken van examens mensenwerk. De betrokkenheid vanuit het onderwijsveld is erg belangrijk om de examens goed te laten aansluiten op de belevingswereld van de leerlingen. Daarom nodigen we docenten van harte uit om hieraan bij te dragen, bijvoorbeeld als lid van een constructiegroep. Zie tinyurl.com/KCDCE21 voor meer informatie. Bij deze dan ook een oproep om gehoor te geven aan het verzoek om een constructiegroep te versterken. Dat kan door een mail te sturen naar klantenservice@cito.nl, maar ook door onze website met vacatures in de gaten te houden. Met elkaar zorgen we voor een diploma

met een ‘civiele waarde’, een diploma dat algemeen geaccepteerd wordt en dat toegang geeft tot het vervolgonderwijs.

Onder de titel ‘Koester het centraal eindexamen’ werd in maart van dit jaar in *Kleio* teruggeblikt op ruim 40 jaar centrale examens geschiedenis en staatsinrichting in mavo/vmbo.³ Daar werd onder andere gezegd dat er in het buitenland jaloers naar ons examensysteem gekeken wordt. De Belgische onderwijsexpert Dirk Van Damme herhaalde het nog eens in juni van dit jaar: ‘Ik ben geleidelijk aan een sterk voorstander van centrale toetsing geworden. We hebben in Vlaanderen geen goede cultuur van evaluatie. Scholen pakken het heel verschillend aan. Ik denk dat centrale examens nodig zijn om gelijke kansen te bevorderen.’⁴ Een herhaald pleidooi tot koestering van een centraal examen, met alle manco’s die het ook heeft. Wij zijn er samen verantwoordelijk voor. ■

De zwarte verticale streep is het jaar dat de mavo overging in GTL. De witte verticale streep geeft aan dat er in 2020 vanwege corona geen examens zijn afgenomen.

De auteur dankt voor commentaar en inbreng: Pieter van der Bent, Peter Jager, Raymond de Kreek, Lody Smeets en Corine Theuns. Dit was de laatste examenbespreking van Huub Kurstjens die na 28 jaar stopt als toetsdeskundige bij Cito. Reacties kunt u mailen naar Huub.Kurstjens@cito.nl.

Muzikaal bezoek aan Museum Speelklok

Wij kunnen snel en gemakkelijk een liedje luisteren via Spotify of YouTube. Nog niet zo lang geleden was dat anders, je moest zelf een instrument bespelen of naar een muzikant luisteren. In Museum Speelklok is bijzondere livemuziek te horen, namelijk muziek van zelfspelende muziekinstrumenten. Ook wordt de geschiedenis van dit soort instrumenten getoond.

Lisa Oskamp is redacteur van Kleio.

Museum Speelklok is opgericht naar een idee van de Kring van Draaiorgelvrienden en Stadsontspanning Utrecht, omdat zij graag een museum voor draaiorgels, speeldozen en andere mechanische muziekinstrumenten wilden beginnen. Om deze droom te verwezenlijken werd eerst geprobeerd zoveel mogelijk van dit soort werkende instrumenten te vinden. Na twee jaar verzamelen kon in 1956 de tentoonstelling *Van Speeldoos tot Pierement* worden geopend. Die trok veel bezoekers, waarop de gemeente Utrecht besloot een bedrag ter beschikking te stellen. In 1958 kon Museum Speelklok permanent haar deuren openen in een vleugel van het huidige Catharijneconvent. De museumcollectie groeide,

waarna twee keer werd verhuisd. Nu zit het museum in de gerestaureerde middeleeuwse Buurkerk. Je kunt alles zelf bekijken, maar het leukste is het volgen van een (gratis) rondleiding, waarbij de muziekinstrumenten aangezet worden en je daadwerkelijk kunt horen welke muziek het apparaat produceert. Ook zijn vele prachtig vormgegeven klokken en speeldozen te zien en zijn er diverse orgels te bewonderen.¹

Draaiorgels

Rond 1900 dook het pierement in het straatbeeld op. Het was de opvolger van het buikorgel, dat met een leren riem op de buik werd gedragen. Het pierement was groter, kleurrijk beschilderd en harder van klank. Het werd bespeeld door

een orgelboek: een lange strook zigzag gevouwen karton waar de muziek in is geprogrammeerd door middel van gaten. Tijdens de rondleiding worden een aantal liedjes afgespeeld, bijvoorbeeld door het straatorgel 'De Arabier'. Dit orgel werd in 1935 door de firma Perlee gekocht en heeft in Amsterdam, Utrecht en Groningen gespeeld. Met muziek van 'De Arabier' zijn zelfs grammofoonplaten opgenomen. In 2008 is 'De Arabier' door Museum Speelklok aangekocht. Een van de grootste instrumenten in het museum is dansorgel de 'Mortier' uit Antwerpen. Dit soort orgels stond in grote openbare dansgelegenheden. Er werd opgemeten hoe groot de ruimte was waar het orgel moest staan, waarna de gehele wand ermee werd bedekt. Hoe groter

¹ Alle informatie over het museum en de collectie is gebaseerd op de website van het museum en de tekstborden bij de muziekinstrumenten.

Klokken in de tentoonstelling.

de ruimte, hoe meer zijpanelen werden vervaardigd. Herbergier Theophile Mortier ging zelf orgels produceren, omdat zijn dansorgel veel bezoekers trok. Het dansorgel 'De Schuyt' werd door zijn firma gemaakt en is ook te zien in het museum. Dit orgel werd continu aangepast aan de laatste mode en de speelwijze werd steeds gemoderniseerd. Daardoor kunnen liedjes nu ook digitaal voor het orgel worden gearrangeerd.

Museum Expeditie

De techniek aan de binnenzijde van de instrumenten wordt zichtbaar gemaakt in de expositie *Museum Expeditie*. Hier staan diverse modellen die de bezoeker zelf in werking kan zetten; zo is goed te zien hoe de klanken van het instrument geproduceerd worden. In het Herenhuis zijn instrumenten te zien die rijke mensen in huis hadden. Tevens is in dit gedeelte van het museum een klein theater gebouwd waar men kan luisteren en kijken naar zelfspelende muziekinstrumenten. De bellen, orgelpijpen en trommels in deze mechanische instrumenten gaan na het opwinden van een veer of het zakken van een gewicht zelf spelen. In de Koninklijke Kamer zijn speelklokken te zien die bij-

voorbeeld in huis stonden bij Europese koninklijke families om te tonen hoe rijk ze waren. Klokken werden vroeger als relatiegeschenk gegeven; ze stonden symbool voor eeuwigdurende vriendschap of trouw. Zo gaf Elisabeth I van Engeland een klok met orgel en automaten aan de Turkse sultan Mohammed III. Centraal opgesteld is een klok van klokkenmaker Charles Clay, die muziek speelt van G.F. Händel. Clay werd in 1723 benoemd tot *Clockmaker to His Majesty's Board of Works* aan het Engelse koninklijke hof. Hij heeft vanuit deze functie orgelklokken gemaakt die tot de top behoorden van de exemplaren die in Engeland zijn gemaakt. De klok die in het museum te zien is, is een bijzonder exemplaar, omdat deze origineel en nog helemaal compleet is.

Het museum in de les

De collectie van het museum sluit niet direct aan op de inhoud van een van de tien

tijdvakken of de historische contexten. Een koppeling met de lespraktijk kan wel gemaakt worden als er gewerkt wordt met een thema. Immaterieel erfgoed zou zo'n thema kunnen zijn, waarbij de exploitatie van draaiorgels goed aansluit. Een andere optie is het koppelen van geschiedenis aan een ander schoolvak, zoals natuurkunde. Natuurkunde komt bijvoorbeeld terug als er gekeken wordt naar de techniek achter de zelfspelende instrumenten. Maar ook het vak informatica kan geïntegreerd worden. De leerlingen kunnen namelijk, geïnspireerd door alle klokken die ze hebben gezien, zelf een moderne digitale klok maken, waarbij ze muziek programmeren die aangeeft dat een uur verstreken is. De meeste leerlingen zijn geïnteresseerd in muziek, het zal dus niet lastig zijn om hen te enthousiasmeren voor dit museum. Museum Speelklok is in ieder geval een aanrader voor de docent zelf. ■

Boven: Tafelklok waarbij elk uur de vogeltjes gaan fluiten.
Onder: Straatorgel 'De Arabier'.

Museum Speelklok

Steenweg 6 (op loopafstand van Utrecht Centraal Station)

Openingstijden: dinsdag tot en met zondag, van 10.00 uur tot 17.00 uur.

Bezoek met een groep leerlingen: € 7,00 per persoon. De leerlingen krijgen een rondleiding met een livedemonstratie van de instrumenten en bezoeken het Restauratieatelier. Dit moet van tevoren worden gereserveerd.

Zelf bezoeken: € 14,00 of gratis met Museumkaart.

Kijk voor meer informatie op www.museumspelklok.nl.

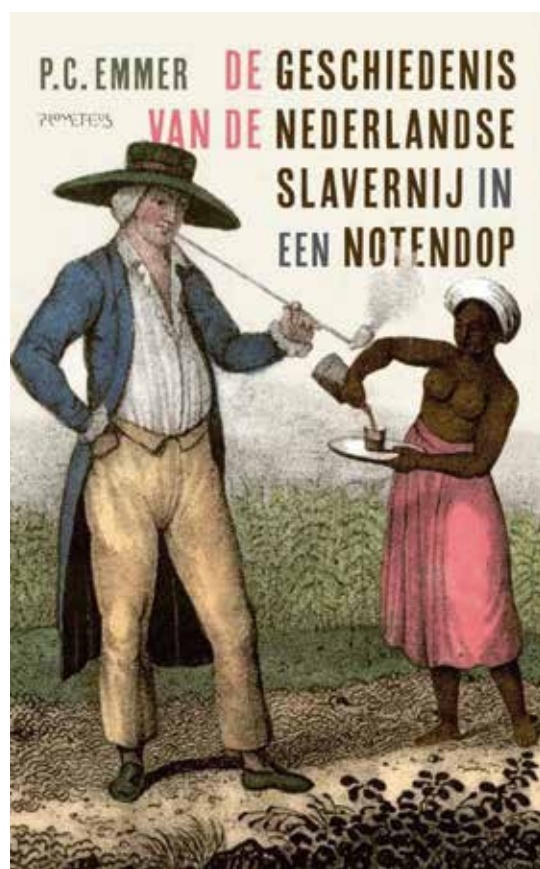
Golf aan boeken over het slavernijverleden

Kort overzicht van de belangrijkste titels

In het kielzog van de slavernijexpo in het Rijksmuseum is een ongekend aantal publicaties over het Nederlandse slavernijverleden gepubliceerd. Een verrassende vertelling, een derde stedelijke inventarisatie, stellingnemende publicaties, een wandelgids, een abolitiestudie én daarbovenop nog een handboek. Wie nu nog schrijft dat er weinig aandacht is voor het Nederlandse slavernijverleden heeft geen kennis genomen van wat er op de markt is.

Ger Jan Onrust is adjunct-directeur Nederlandstalig onderwijs op het Jan van Brabant College in Helmond.

Dat niet alles wat is geschreven naar ieders wens zal zijn, is overduidelijk. Het Nederlandse slavernijverleden is gepolitiseerd. Dat is zo en zal voorlopig zo blijven. Wie over slavernij schrijft, doet er goed aan om direct duidelijk te maken welke invalshoek wordt gekozen: gaat men uit van het historische begrip 'slaven', of wordt het (tot) 'slaafgemaakten'? Van den Boogaart, Tang, Den Heijer en natuurlijk Emmer kiezen voor het begrip slaven. In de andere zes publicaties is het slaafgemaakten geworden. Het zegt iets over hoe men in het slavernijdebat staat, hoewel bijvoorbeeld Raben, Tang, Kars en Den Heijer hun best doen om zo neutraal – zo wetenschappelijk – mogelijk hun onderwerp te benaderen.

Slavenopstand

De meest verrassende recente publicatie is die van Marjoleine Kars, hoogleraar aan de Maryland University. Verrassend omdat we nog niet veel wisten van een slavenopstand in een Nederlandse kolonie die meer dan een jaar duurde. Het boek is gebaseerd op een rijk bronnenarchief. In 1763 kwamen duizenden slaafgemaakten in Berbice (nu Guyana) in opstand. De machthebbers moesten vluchten en verschuilen zich op een plantage. Alleen door hulp van buitenaf en door onenigheid onder de opstandelingen kon de opstand uiteindelijk onderdrukt worden. Meer dan 500 handgeschreven pagina's van de verhoren laten, meer dan ooit, het geluid van de gevangenen horen en Kars

Nederlands slavernij- verleden

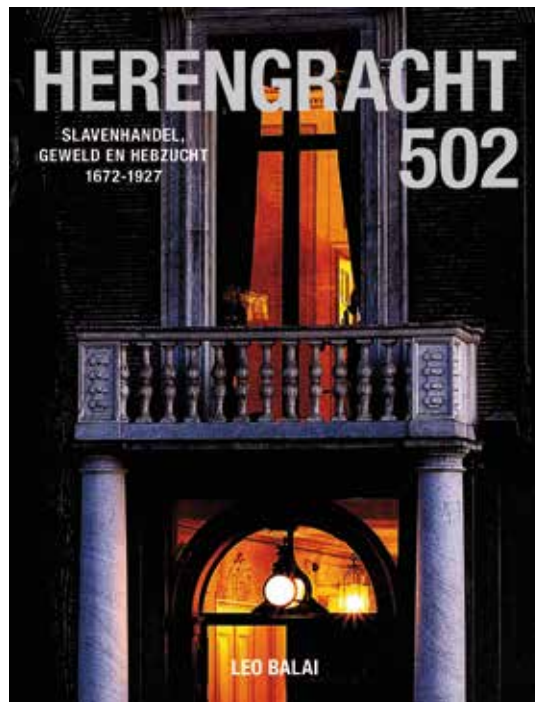

heeft dit tot een sterk boek verwerkt. Een echte aanrader!

Den Heijer en Emmer noemen de opstand ook, maar het is Emmer die het zo draait dat hij in de opstand vooral het bewijs ziet dat opstandige slaven er nooit op uit zijn geweest om slavernij af te schaffen – waar men vandaan kwam was slavernij immers gewoon – maar louter om zelf vrij te worden. Tot twee keer toe meldt hij dat de opstandelingen de gouverneur voorstelden om de kolonie in tweeën te delen, in een vrij deel en een deel voor de plantage-eigenaars met nieuwe slaven uit Afrika. Emmer blijft controversieel (de vijfde regel van zijn boek: 'In sommige perioden en in sommige delen van de wereld stonden mensen zelfs in de rij om slaaf te worden'), maar heeft een vlotte pen en gaat altijd en overal met iedereen (in dit boekje vooral met Karwan Fatah-Black) in discussie

Henk den Heijer gaat in zijn laatste hoofdstuk uitgebreid in op de discussie. Daar waar zijn *Nederlands slavernijverleden* in de eerste zes hoofdstukken vooral het karakter van een handboek heeft, neemt Den Heijer op het einde toch stelling. 'Kennis over het slavernijverleden is belangrijk, maar niet primair als verklaringsgrond voor het hedendaagse racisme. Wie dat toch doet, maakt mensen slachtoffer van een geschiedenis die weliswaar lang zijn sporen heeft getrokken, maar inmiddels ook allang verleden tijd is. Zij pinnen mensen vast op herinneringen die niet van henzelf zijn en slechts wrok en gevoelens van vijandigheid opleveren. Daarmee creëer je geen verbinding en bestrijd je geen racisme.' (p. 296). Met het bovenstaande doe ik dit boek geen recht. *Nederlands slavernijverleden* staat niet voor niets op de longlist van de Libris Geschiedenis Prijs. Dat is meer dan terecht. Den Heijer heeft op knappe wijze de recente literatuur verwerkt in zijn belang-

rijkste boek tot nu toe. Het zal een boek als *Herengracht 502* en het rapport *Ketenen van het verleden* zijn waar Den Heijer op doelt als hij het heeft over 'activisten en activistische historici' (p. 295). Leo Balai schreef over de woning van de burgemeester van Amsterdam, een pand dat in 1927 ambtswoning werd, maar daarvoor de woning was van onder meer Paulus Godin 'die fortuin maakte door mensen als slaven te laten verkopen aan plantage-eigenaars in Suriname en andere gebieden.' Het boek gaat over misdragingen van Nederlanders in het Aziatische gebied en met name in Nederlands-Indië. Hoe waar het ook is dat de woning bewoners had die onder meer geld verdienden over de ►

Recensie slavernijexpositie in het Rijksmuseum

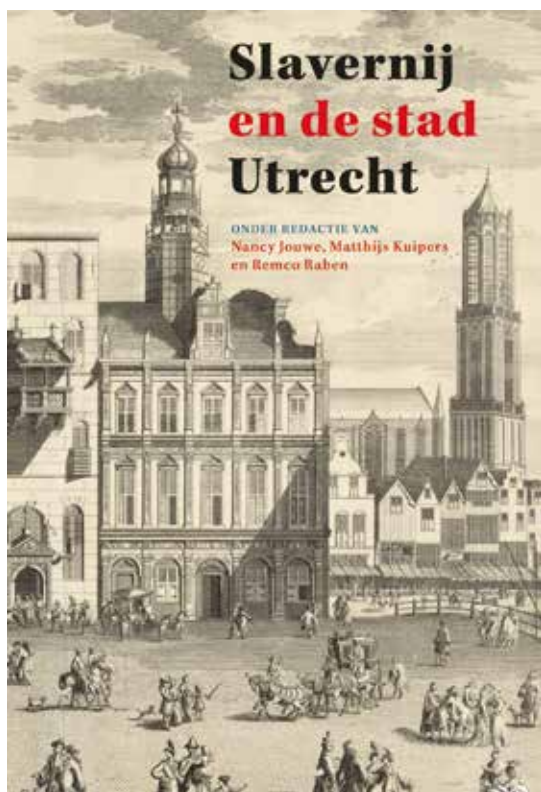
Wat heeft de groots aangekondigde slavernijexpositie in het Rijksmuseum nu opgeleverd? In ieder geval aanvankelijk heel veel aandacht. Dat heeft weinig vervolg gekregen, want hoewel de openingstijden werden verruimd en de maximale bezoekerscapaciteit is gebruikt, zijn dat toch altijd minder bezoekers dan in precoronatijd. Voor bezoekers was dat prettig; in tegenstelling tot de overbevolkte Suriname-expositie van net voor corona in de Nieuwe Kerk, konden bezoekers hier wel alles rustig bekijken, zonder dat men permanent anderen in de weg stond. Maar er is meer. De slavernijtentoonstelling ging over mensen, over de geschiedenis van mensen. Centraal stonden kralen, slavenbellen, muziek (*Faya si ton no brong mi so* blijkt een versie te hebben waarin 'Masra Jansi' weer een kind heeft vermoord), de tronco (meervoudige voetboei), een kappa. Niet dus de gebruikelijke reflex van het 'Rijks', waarin (schilder)kunst midden op het podium staat. En dat is winst. Het Rijksmuseum pretendeert immers niet alleen het nationale kunstmuseum te zijn, maar ook het nationale geschiedismuseum. Wat jammer is, is dat, naast de 1600 hoofdstedelijke scholieren die vooraf de tentoonstelling mochten bezoeken, er louter ruimte was voor personen die individueel een ticket aanschafden. Ondanks het breed verspreide lesmateriaal blijft daardoor het effect beperkt. Dat kun je het museum niet verwijten; dat lag aan de (corona)omstandigheden.

ruggen van slaafgemaakten en latere tewerkgestelden in Oost- en West-Indië, het is de vraag of de manier waarop Balai het heeft opgeschreven het boek niet juist minder toegankelijk maakt.

Rapport met adviezen

Of *Ketenen van het verleden* toegankelijk is, zal alleen van belang zijn voor beleidsambtenaren en verantwoordelijke politici (demissionair minister Ollongren). Op grond van enkele wetenschappelijke adviezen (die van Rose Mary Allen en Alex van Stipriaan zijn het meest interessant) en verslagen van dialooggroepen komt men onder meer tot de volgende adviezen: erken (in een rijkswet) het aandeel van het Nederlandse gezag in het slavernijverleden; biedt op het hoogste niveau excuses aan; zorg dat deze excuses bijdragen aan herstel (dus: structurele financiering om schadelijke doorwerking tegen te gaan), bijvoorbeeld door oprichting en ondersteuning van een slavernijmuseum en onderzoekscentrum, het oprichten van monumenten en door van 1 juli (Ketikoti) een nationale herdenkingsdag te maken. Deze adviezen zijn mede een gevolg van gesprekken met leerlingen en het onderwijs. Het is vreemd dat de commissie hierbij de VGN niet heeft geraadpleegd.

Dat het gezag onder de loep wordt genomen was al duidelijk uit het onderzoek naar de slavernij in Amsterdam (Pepijn Brandon e.a.) en Rotterdam (Alex van Stipriaan e.a.). Dit is ook de focus in *Slavernij en de stad Utrecht*. In 21 essays wordt gekeken naar de bestuurders (David Onnekink), de VOC (Remco Raben), financiering (Esther Captain), Utrecht als centrum van abolitionisme (Maartje Janse) en zwarte aanwezigheid (Nancy Jouwe). In veel bijdragen wordt gesteld dat Utrecht niet voor de hand ligt als je denkt aan het slavernijverleden, maar dat er desondanks duidelijke en omvangrijke banden waren. Dat gold

midden negentiende eeuw voor het abolitionisme: Petronella Moens, Jan Ackersdijck, Julien Wolbers en Nicolaas Beets ijverden voor de afschaffing van slavernij in de Nederlandse koloniën en woonden in die tijd in Utrecht.

Dezelfde namen komen natuurlijk terug in het boekje *Met Hollandse bedaardheid*, waarin Dirk J. Tang de trage afschaffing van slavernij in de Nederlandse koloniën beschrijft. Hij stelt zichzelf de vraag wat het verdwijnen van de slavernij heeft veroorzaakt en komt tot vier antwoorden: wilde koning Willem I na Napoleon een flink (koloniaal) rijk besturen, dan moest hij wel instemmen met het Britse besluit om de slavenhandel te verbieden; de rechtsfilosofische en christelijke bedenkingen konden niet meer genegeerd worden; slavernij was – mede door nieuwe techniek – niet langer financieel rendabel; vrouwenemancipatie en abolitionisme vielen samen. Vier redenen dus, waarbij opvalt dat het gaat om Europees-Nederlandse redenen en dus niet om redenen in de koloniën zelf. Of dat genegeerd mag worden, is de vraag.

Wandelen langs het verleden

Dat de geschiedenis van slavernij op de meest onwaarschijnlijke plaatsen voor kan komen is duidelijk geworden in het *Mapping Slavery*-project. Barbara Henkes maakte een paar jaar geleden (met onder meer Margriet Fokken) al een wandelen fietsgids voor Groningen rond dit onderwerp. Recent is ook een boekje met vier wandelingen (in Leeuwarden, Harlingen, Franeker en het mooie

Dokkum) en drie fietsroutes (Petrus Camperroute, Pieter Stuyvesanroute en Achmed Tanroute) verschenen. De routes gaan langs plaatsen die herinneren aan slaveneigenaars, plantagedirecteuren, scheepslieden, winkeliers, fabrikanten, abolitionisten en waar zwarte knechten hebben gewoond. Tot slot het mooiste boek en eigenlijk een boek waarbij slavernij niet het hoofdonderwerp is. Zoals bekend voerde gouverneur-generaal Johan Maurits van Nassau-Siegen in zijn jaren (1636-1644) een grote staat in Brazilië. In zijn gevolg

gingen onder meer 'caertemaecker' Georg Marcgraf en schilders Frans Post en Albert Eckhout mee. Zij moesten het land documenteren, maar er ook voor zorgen dat er herinneringen aan het verblijf in de kolonie werden gemaakt voor in de Nederlanden. Ernst van den Boogaart heeft kaarten, tekeningen en schilderijen samengebracht en deze uitgebreid toegelicht. De laatste afbeelding in het boek is een bijna idyllische pentekening van Frans Post over twee pagina's: suikermolen aangedreven door ossen uit 1640. Eén ding is zeker na het lezen van al deze boeken: slavernij was niet idyllisch. Nooit niet. Punt. ■

Gelezen boeken

Ketenen van het verleden. Rapport van Bevindingen.

Adviescollege Dialooggroep Slavernijverleden (Amsterdam 2021), 270 blz., te downloaden via tinyurl.com/KKETEN.

Het land van de suikermolen. Johan Maurits' Brazilië. Ernst van den Boogaart (WBooks, Zwolle 2021), 132 blz., € 24,95.

Herengracht 502. Slavenhandel, geweld en hebzucht, 1672-1927. Leo Balai (LM Publishers, Edam 2021), 144 blz., € 24,50.

De geschiedenis van de Nederlandse slavernij in een notendop. P.C. Emmer (Prometheus, Amsterdam 2021), 152 blz., € 15,00.

Nederlands slavernijverleden. Historische inzichten en het debat nu. Henk den Heijer (Walburg Pers, Zutphen 2021), 336 blz., € 29,99.

Sporen van het slavernijverleden in Groningen. Margriet Fokken, Barbara Henkes (Passage, Groningen 3e druk 2021), 144 blz., € 17,50.

Sporen van het slavernijverleden in Fryslân. Barbara Henkes (Passage, Groningen 2021), 144 blz., € 17,50.

Slavernij en de stad Utrecht. Nancy Jouwe, Matthijs Kuipers en Remco Raben (red.) (Walburg Pers, Zutphen 2021), 328 blz., € 24,99.

Bloed in de rivier. Het onbekende verhaal van de massale slavenopstand in een Nederlandse kolonie. Marjoleine Kars (Atlas Contact, Amsterdam/Antwerpen 2021), 384 blz., € 26,99.

Met Hollandse bedaardheid. Hoe Nederland tussen 1800 en 1873 slavernij in de koloniën afschafte. Dirk J. Tang (Walburg Pers, Zutphen 2021), 190 blz., € 14,99.

Het Nederlands Klassiek Verbond presenteert

IMAGO KALENDER 2022

'Elke maand inspiratie uit de Oudheid!'

De Romeinse schilderkunst is het centrale thema van de Imagokalender 2022. Specifiek richt de kalender zich op de mythen die op de muurschilderingen zijn afgebeeld; van Europa, via Pasiphaë en Iphigeneia tot Polyphemus.

Laat u elke maand inspireren door het prachtige beeldmateriaal en verrassende achtergrondverhalen door vooraanstaande klassici.

**Plaats nu uw bestelling op
www.imagokalender.nl!**

Het Netflix-waardige leven van Floris V

De tombe van Floris V. Het tragische einde van de graaf van Holland. *Henk 't Jong* (Omniboek, Utrecht 2021), 256 blz., € 20,00

De tombe van Floris V bevat volgens de achterflap 'ingrediënten voor een moderne televisieserie'. Dat klopt, want aan hectiek, dynamiek en dramatiek tijdens het leven van Floris V (1254-1296) was absoluut geen gebrek. Zo sterft anderhalf jaar na zijn geboorte zijn vader, Willem II (1227-1256), niet alleen graaf van Holland, maar ook rooms-koning van het Duitse Rijk. Onder winterse omstandigheden trekt die naar West-Friesland 'om er eens en voor altijd met zijn opstandige onderdanen af te rekenen'. Hij rekent echter niet op een hinderlaag, zakt met zijn paard door het ijs en wordt 'afgemaakt'.

'Zonder de bemoeienis van een tutor kan de twaalfjarige graaf de scepter zwaaien over Holland, Zeeland en nog een paar landen'

Kort daarvoor heeft zijn moeder nog een andere traumatische ervaring. Op reis in Duitsland wordt zij met haar gevolg gevangengenomen en in een burcht boven op een berg gegijzeld. Boeiend filmmateriaal leveren ongetwijfeld ook de intriges aan het hof op. Bijvoorbeeld om het voogdijchap over Floris V met achtereenvolgens als 'ruwaard' Floris de Voogd, die al heel snel in een riddertoernooi het loodje legde, Aleid, een jongere zuster

van zijn vader, en graaf Otto II van Gelre, die er zelfs een veldslag met verlies van 'nogal wat volk' voor over heeft.

In de volgende afleveringen, mocht er ooit een serie komen, zal vooral de piepjonge graaf als hoofdpersonage optreden. In 1266 namelijk wordt hij twaalf en mag hij zich 'volwassen' noemen. Zonder de bemoeienis van een tutor kan hij nu de scepter zwaaien over Holland, Zeeland en nog een paar landen. Inhoudingstochten, het verstrekken van rechten en gunsten, bemiddelingen bij conflicten op zijn grondgebied, waarbij zijn handreikingen aan het gewone volk weer tegenacties uitlokken, enzovoort; er gebeurt van alles. De regisseur die de klus ooit zou willen klaren, zal zonder meer keuzes moeten maken. Ook volgt er het huwelijk vijf jaar later met de dochter van een Vlaamse graaf, Beatrijs van Dampierre (1253-1296). Bij haar krijgt hij maar liefst negen kinderen, die hij, met uitzondering van zijn laatste zoon, allemaal overleeft. Over drama gesproken! Verder moet opnieuw de strijd tegen de West-Friezen in beeld worden gebracht. In 1282 krijgen zij in vier veldslagen genadeloos klopt. Ook de opgraving van het skelet van zijn vader, dat 'onder de haard in een huis' in een Noord-Hollands dorp

begraven ligt, en de bijlegging in het graf van zijn moeder in de Middelburgse abdijkerk zullen zonder meer frappante scènes opleveren. En wat te denken van de slotaflevering, hoewel die voor velen weliswaar schokkend, maar niet verrassend zal zijn. Immers vroeger op school, althans op mijn basis- en middelbare school, werd deze er met jaartal en koeienletters als het ware ingestampt. '1296, Floris V door de edelen vermoord.' Aanstichter is volgens de auteur de Engelse koning, verbolgen over het feit dat de graaf in zijn conflict met Frankrijk zich tegen hem heeft gekeerd. Via een tussenpersoon lukt het hem onder leenmannen in Holland en Utrecht samenzweervers te vinden, die nog met rancuneuze gevoelens en 'voldoende gekwetste trots' rondlopen. Daarnaast betwijfelt 't Jong of de moord met voorbedachten rade is uitgevoerd. Hij denkt eerder dat de ontvoerders in paniek zijn geraakt. En dan is er nog de nasleep met de balseming. Van het stoffelijk overschot verdwijnen de ingewanden in een tombe (hoewel dat volgens de schrijver niet kan worden bewezen), die zich nog altijd in de Laurenskerk in Alkmaar bevindt. Uiteraard zal historicus Henk 't Jong de biografie niet hebben geschreven met in zijn achterhoofd de realisatie van een Netflix-serie. Wel omdat, zoals hij in zijn voorwoord schrijft, in juni 2021 Floris V ten onrechte uit de Canon van Nederland is geschrapt, waardoor er 'een gat gaapt' tussen *Hebban olla vogala* (circa 1075) en *De Hanze*. Hij vreest dat in de geschiedenislessen op school de totstandkoming van het graafschap Holland, de riddertijd en Floris V er ten onrechte zeer karig vanaf komen. Mijns inziens heeft de auteur de lacune met het levensverhaal van 'der keerlen god', waarvoor hij in tal van middeleeuwse teksten heeft moeten graven, op voortreffelijke wijze ingevuld. En wie weet komt er nog eens een tv-serie met zijn boek als leidraad!

Gert Moleman ■

VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema | beninhaarlem@hotmail.com

Eindredactie: Patsboem! educatief, Richard de Rooij | redactie@vgnkleio.nl

Redactie: Quinten Koster, Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan Schuijt, Nicole van der Steen, Bart den Uyl, Hans Vermeer, Matthijs Wieldraaijer

Medewerkers: Jelte Posthumus, Ton van der Schans

Vormgeving: Bianca Emanuel Magazine Design

Redactieadres: Molenveldlaan 43, 6523 RJ Nijmegen

Druk: Drukkerij Wilco BV, Meppel | ISSN 0165-6449

Advertentie acquisitie: Susanne Elgershuizen, 06 - 137 601 25 | elgershuizen15@gmail.com

Kleiokrante: Kopij kunt u sturen naar: redactie@vgnkleio.nl.

Website: www.vgnkleio.nl

Social media: @gsonderwijs www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap VGN € 80,- | Studenten € 50,-

Leden- en abonnementsadministratie: Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans, voorzitter, mediacontacten, pabocommissie

Maarten van Gils, secretaris, cie. didactiek

Maud Knook, penningmeester

Hellen Janssen, cie. havo/vwo, Euroclio

Gerard Rozing, cie. vmbo, cie. lerarenopleidingen

Pim Renou, ICT, communicatie, pr, cie. wereldgeschiedenis

Jos Niewold, cie. vmbo, PVVVO

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u sturen naar: contact@vgnkleio.nl.

Waar was jij?

Waar was jij toen de vliegtuigen de torens raakten? Het klinkt bijna als een verwijt. Waar was jij? Je was in geen velden of wegen te bekennen. Waar was jij, toen Kennedy werd vermoord? We hadden je nodig! Ja, sorry hoor, ik was er niet en heb het niet tegen kunnen houden. Het spijt me! Terugdenkend aan indrukwekkende gebeurtenissen herinneren we ons gemakkelijk de plek waar we waren toen we het nieuws hoorden. Ons ruimtelijke geheugen is erg sterk – we herinneren ons locaties veel gemakkelijker dan bijvoorbeeld tekst. Wie herinnert zich nog de koppen in de kranten de volgende dag? Ik heb de krant van 12 september 2001 ergens bewaard, maar ik heb geen idee waar. Ook zoiets.

Waar was jij toen je het nieuws hoorde van de Twin Towers? Het is een vraag die afgelopen september opnieuw op veel plekken klonk. Het is alweer twintig jaar geleden en inderdaad, veel mensen hebben het nieuwsmoment nog helder voor ogen.

In de eerste periode van klas vijf behandel ik terreur en terrorisme door de eeuwen heen. Die dag, die datum, 9/11, voelt soms als gisteren, maar de vraag 'Waar was jij?' is niet een vraag die ik aan mijn leerlingen kan stellen, want ze waren nog niet geboren.

Voor hen is het écht geschiedenis, zoals ook de val van de Berlijnse Muur voor hen écht geschiedenis is. Voor mij zijn het hoofdstukken uit het geschiedenisboek die ik zelf meemaakte – dat gebeurt niet vaak.

Waar was jij toen de Spaanse veldheer Julián Romero Naarden tot een bloedbad omtoverde? Waar was jij toen Guy Fawkes werd betrapt in de met buskruit gevulde kelders onder het Hogerhuis? Waar was jij toen Robespierre de tegenstanders van de revolutie over de kling joeg? Terreur is van alle tijden en alle plaatsen, maar de verschrikkingen ervan kunnen we pas echt invoelen als de aanslag in onze tijd en op onze grond plaatsvindt.

'Terreur is van alle tijden en alle plaatsen, maar de verschrikkingen ervan kunnen we pas echt invoelen als de aanslag in onze tijd en op onze grond plaatsvindt'

Ik maak dankbaar gebruik van het onuitputtelijke bronnenmateriaal dat voorhanden is over 9/11. Er zijn bloedstollende video's, geluidsfragmenten, ooggetuigenverklaringen en foto's. Eén foto in het bijzonder grijpt de aandacht: die van de vallende man. Het is een beeld van fotograaf Richard Drew dat al de dag erna werd gepubliceerd, vervolgens een storm van kritiek doorstond om uiteindelijk gewaardeerd te worden als 'meesterwerk van de fotojournalistiek'. En wat niet vaak kan: ik vertel mijn klassen waar ik zelf was toen het gebeurde. Ik zat in de trein naar Leeuwarden die nog stilstond op station Groningen toen mijn moeder belde en zei: 'Er is iets verschrikkelijks gebeurd!' Maar ik geloof dat ik al snel weer met mijn gedachten elders was, want ik was op weg naar Kollum, waar ik voor het eerst de ouders van mijn vriendin zou treffen. En eerlijk: mijn leerlingen vonden vooral dát verhaal interessant. ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is daar docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en film liefhebber.

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welk historisch begrip zoeken we? Stuur het antwoord voor 1 december naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden.

Het antwoord op de histocrypto in *Kleio 5* was: Constantinopel. De winnaar is Hanneke Banine-de Smit uit Deurne. Gefeliciteerd met de boekenbon van 20 euro!

Canon van de Noord-Hollandse archeologie

Archeologiemuseum Huis van Hilde heeft de *Canon van de Noord-Hollandse archeologie* gelanceerd. Dit is een digitaal magazine, gericht op het primair en voortgezet onderwijs, met kennis en beeldmateriaal over het Noord-Hollandse verleden. Over ieder geschiedenistijdvak is een Noord-Hollands verhaal te vinden, gebaseerd op archeologische vondsten en reconstructies van mensfiguren in archeologiemuseum Huis van Hilde. Je leest in de Canon over de ontwikkeling van het Noord-Hollandse landschap van de prehistorie tot nieuwe tijd, de vroegere bewoners van Noord-Holland en hun nederzettingen, en over archeologische topvondsten en mensfiguren in archeologiemuseum Huis van Hilde. Archeologiemuseum Huis van Hilde in Castricum is eigendom van de provincie Noord-Holland en herbergt het archeologisch depot van de provincie. Meer informatie vind je op www.huisvanhilde.nl.

Rectificaties *Kleio 5*

In *Kleio 5* zijn verschillende fouten geslopen:

- Op de cover staat dat de Elisabethsvloeden in de veertiende eeuw plaatsvonden. Dat moet de vijftiende eeuw zijn.
- Verschillende lezers wezen ons erop dat het bijschrift bij de foto van Marco van Basten (p. 49) niet klopt. De foto toont het doelpunt tegen Engeland op 15 juni 1988.
- De auteur van het artikel over de Elisabethsvloeden (p. 5) is ongelukkig met ingrepen van de eindredactie. Dat vinden we natuurlijk erg vervelend. Het oorspronkelijke, ongewijzigde artikel is daarom terug te lezen op www.vgnkleio.nl.

Lezing over de dollar

Ook dit jaar biedt het John Adams Institute lezingen over de Verenigde Staten aan voor bovenbouwlezingen van havo en vwo. De lezing wordt kosteloos verzorgd door John Adams en zal dit jaar gaan over de geschiedenis van de Amerikaanse dollar en de invloed hiervan op zowel de Amerikaanse als de wereldgeschiedenis. Dit project is onderdeel van de Quincy Club, de educatieve tak van John Adams, die ernaar streeft kennis over Amerika te verbreden onder de Nederlandse jeugd. Is dit iets voor jouw school of wil je meer informatie? Stuur een mail naar quincyclub@john-adams.nl.

Na de arrestatie

Op zoek naar een nieuwe manier om Anne Franks levensverhaal aan jongeren te vertellen, werd het Anne Frank-videodagboek ontwikkeld: een online videoserie op YouTube, gebaseerd op het dagboek van Anne Frank. Het vervolg, *Na de arrestatie*, is daar nu ook te zien. In drie afleveringen deelt Anne Frank, vertolkt door Luna Cruz Perez, haar leven, gedachten en gevoelens over de periode na de arrestatie, de laatste zes maanden van haar leven in de kampen. Met dit vervolg wordt tegemoetgekomen aan de vraag van veel jongeren hoe het Anne na haar arrestatie is vergaan, de periode die zij niet in haar dagboek heeft kunnen beschrijven. Bekijk de afleveringen via www.youtube.com/annefrank.

Beeld uit de YouTube-serie. Bron: Anne Frank Stichting. Foto: Ray van der Bas.

Het volgende nummer van *Kleio* verschijnt op 15 december

feniks

Ontdek waarom
geschiedenis een
relevant vak is

Ontdek meer over **Feniks**,
de geschiedenislesmethode
in het voortgezet onderwijs.

Kijk op thiememeulenhoff.nl/feniks
Of neem contact op via
(033) 448 3600

